

BEZETEN VAN VROEGER

Erfgoed, identiteit en musealisering

ROB VAN DER LAARSE

(red.)

HET SPINHUIS
2005

ISBN 90 5589 242 4

© 2005, Het Spinhuis, Amsterdam

Niets van deze uitgave mag worden vermenigvuldigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie of op welke andere wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Illustratie omslag: © Jeroen de Leijer – Tilburg 2000

Ontwerp omslag: Jos Hendrix

Lay-out: Hanneke Kossen

Uitgeverij Het Spinhuis, Oudezijds Achterburgwal 185, 1012 DK Amsterdam

Inhoudsopgave

Woord vooraf vii

Erfgoed en de constructie van vroeger i
ROB VAN DER LAARSE

Heritage and history 29
Rivals and partners in Europe
DAVID LOWENTHAL

Geschiedenis, herinnering en 'lieux de mémoire' 40
PIM DEN BOER

De beleving van de buitenplaats 59
Smaak, toerisme en erfgoed
ROB VAN DER LAARSE

De herinnering aan Scott 88
Literatuur, erfgoed, mobiliteit
ANN RIGNEY

Nationale onverschilligheid? 102
Schilderkunst als erfgoed in Nederland en Groot-Brittannië in de negentiende eeuw
ELLINOOR BERGVELT

Canon van verschil 124
Musea en koloniale cultuur in Nederland
SUSAN LEGÈNE

Literature as heritage? 153
Canon, Tradition, and Identity
JOEP LEERSSEN

Het harmonische stadsbeeld 162
Lessen van vroeger
WIM DENSLAGEN

Nieuwe museologie 176

Identiteit of erfgoed?

PETER VAN MENSCH

Heritage and the Consumption of Places 193

G.J. ASHWORTH

De musealisering van het dagelijks leven 207

Cultureel erfgoed tussen bewaren en vergeten

GERARD ROOIJAKKERS

Personalia 218

Erfgoed als nationaal beeldmerk: Delftsblauw en water als thema van het Nederlands Paviljoen op de Expo in Aichi, Japan 2005. *Bron: www.holland-expo2005.com.*

Erfgoed en de constructie van vroeger

ROB VAN DER LAARSE

Velen zullen het wel kennen, een sterke gehechtheid aan foto's, films en video's die ons herinneren aan overleden, getrouwde of spelende familieleden. Ze worden met zorg omgeven, staan als pronkstukken in glazen lijstjes in de vitrine, of liggen veilig weggeborgen in het depot van onze fotoalbums. Deze souvenirs en memorabilia zijn dragers van familiebesef en familiecontinuïteit, maar bij een overlijden of scheiding blijken ze al snel betwist bezit of waardeloos geworden. De een voelt zich er blijvend mee verbonden, de ander ontruimt liever het huis om zich te bevrijden van ontheemd familiegoed.

Bezeten van vroeger belicht deze gevarieerde omgang met erfgoed in zijn publieke verschijningsvormen. Want niet alleen ons persoonlijke leven, ook de wereld van kunst en cultuur wordt beheerst door vroeger. Zoals David Lowenthal heeft laten zien in *The Heritage Crusade* (1996) draagt alles het stempel van de erfgoedcultus, of het nu gaat om het Amerikaanse Disneyland of het Holocaust Museum, om de Noord-Ierse burgeroorlog of de Balkanoorlogen, om de memorabilia van Elvis of de Elgin Marbles – de Parthenonfriezen in het British Museum die nog vandaag de dag door Griekenland worden opgeëist.¹ In zijn openingsbijdrage aan deze bundel belicht Lowenthal de hiermee verbonden spanningen binnen het moderne Europa. Kunnen we eigenlijk wel spreken van een Europese identiteit? Wat zijn dan onze gedeelde waarden en herinneringen? Delen de nationale bevolkingen niet voornamelijk een geschiedenis van onderlinge conflicten? Cultureel erfgoed veronderstelt dan ook niets vanzelfsprekends. Als een *Jekyll and Hyde* toont de erfgoedcultus ons enerzijds een vrolijk festijn van publiekseducatie, themaparken en cultuurtoerisme, en anderzijds een grimmig tafereel van patriottisme, vreemdelingenhaat en etnische spanningen.² De dynamische interactie van deze universalistische en essentialistische vertogen, geworteld in respectievelijk de Verlichting en de Romantiek, verklaart veel van de inherente tegenstrijdigheden in het erfgoeddebat.³

Ontdekking en herleving

Een van de opmerkelijkste aspecten van de erfgoedcultus is de blijvende waardering voor materiële kunstobjecten die in de westerse cultuur al vroeg en op grote schaal zijn verzameld. Dit wordt duidelijk uit Pim den Boers bijdrage aan deze bundel over de omgang met oudheden en antiquiteiten vanaf de Romeinse Oudheid tot in het

Parijs van de jaren zestig. De roof, handel en vervalsing van kunstobjecten – nog altijd een belangrijk vraagstuk in het erfgoeddebat – voert ons terug tot de antieken. De filologische en esthetische receptie van dit ‘klassieke erfgoed’ dateert echter van de Renaissance.

In mijn bijdrage over de beleving van de buitenplaats belicht ik de rol van de Grand Tour als Europa’s vroegste vorm van erfgoedtoerisme – waarvan het reistraject overigens grotendeels samenviel met de middeleeuwse pelgrimsroutes die nog recent door de Raad van Europa zijn gerevitaliseerd als ‘European Heritage Routes’. In deze reiskunst lag al het door Lowenthal benadrukte aspect van een cultus besloten, compleet met relieken en heilige plaatsen. De reis naar Italië bracht een enorme export van antiquiteiten, kopieën en souvenirs met zich mee, en deze toe-eigening van de klassieken kreeg eveneens gestalte in bibliotheken, theaters, tuinen, villa’s en publieke bouwwerken. Daar beleefde men als het ware het tweede Rome-ideaal, omringd door antieke objecten en classicistische voorstellingen. Het klassieke erfgoed waarmee deze ‘herboren’ Romeinen en Grieken zich identificeerden werd dan ook allerm minst als voltooid en onbereikbaar beschouwd. In het fragment las men het verleden dat tegelijk in een bonte afwisseling van retro- en reprotrends steeds opnieuw tot leven werd gewekt. Uit deze classicistische ‘cite-geist’ ontstond de universele taal van de schone kunsten.⁴

Uit Den Boers begripshistorische bijdrage valt echter evenzeer op te maken dat de moderne erfgoedcultus nog in een tweede traditie is geworteld. Met de Romantiek in de vroege negentiende eeuw ontstond naast de cultus van Europa’s klassieke erfgoed de idee van een *nationaal* erfgoed. In deze periode van culturele natievorming groeide het besef van de eigen middeleeuwse voorgeschiedenis. Deze monumentalisering van het verleden draaide niet meer om Grieks-Romeinse goden en tempels maar om gotische kathedralen en kasteelruïnes. Terwijl de moderniteit nog lang was gehuld in klassieke stijlgewaden zochten *Gothic Revival* en ruïneromantiek de nationale ‘ontwaking’ in de beleving van het eigene.⁵

Aan de wieg van dit erfgoedbewustzijn stond de ‘picturesque cult’ die vanaf omstreeks 1780 vanuit Engeland en Duitsland is overgewaaid naar alle landen van Europa.⁶ Het schilderachtige platteland werd een nationaal beeldmerk van vrijwel alle Europese landen, waar de liefde voor het eigen volk en de eigen streek plotseling een ieder scheen te zijn aangeboren.⁷ Deze romantische benadering van het verleden kwam tot uitdrukking in een cultus van oorspronkelijkheid. Toch was het eigene zelf allerm minst oorspronkelijk. Uit Ad de Jongs belangwekkende studie *De dirigenten van de herinnering* blijkt dat deze canonisering van landschap en folklore in ons land en elders gepaard ging met een imitatielust die in niets onderdeed voor de eerdere nabootsing van de klassieken. Hij noemt de pittoreske kluizenaars-hutten en Zwitserse melkhoeven met luiken in regionale kleuren en pachters in klederdracht die landheren in de late achttiende eeuw lieten aanleggen naar het voorbeeld van Marie Antoinette’s *Hameau* in het park van Versailles. Zij staan aan de wieg van een vaderlands zelfbeeld dat nog in de twintigste eeuw via de plakplaatjes van de Verkade-albums van Jac. P. Thijsse, de verhalen van Ot en Sien en de popu-

laire schoolplaten van M.A. Koekoek, C. Jetses en J.H. Isings bij de jeugd werd 'ingeprint'.⁸

Lokaleiteit en authenticiteit

Deze sentimentele herinneringscultus leende zich, zoals Ann Rigney beschrijft in haar bijdrage over Sir Walter Scott's historische evocatie van de Schotse Hooglanden, voor een toepassing ver buiten het romantische parklandschap. De voorheen gemeden wildernissen werden vanaf de vroege negentiende eeuw ontsloten voor de 'picturesque travel'. Met Scott's bewonderaarster koningin Victoria begon zelfs de tot op heden gecontinueerde identificering van het opnieuw 'uitgevonden' Britse koningshuis met de al even mythische Hooglanden.⁹ Vanwege zijn realistische combinatie van 'couleur locale' en transnationale stijl is de historische roman à la Scott daarom wel hét symbool van Europa's culturele natievorming genoemd.¹⁰

Naar de door Den Boer genoemde *loci memoriae* uit de klassieke geheugenkunst zijn Europa's natuur- en cultuurlandschappen sinds Scott bezaaid met 'lieux de mémoire' of 'sites of memory' – zowel onschuldige bezienswaardigheden als beladen monumenten van nationale identiteit. Aan deze 'hijacking of literature' is nog steeds geen einde gekomen.¹¹ Film, televisie en digitale media hebben er zelf een dynamische beeldlaag aan toegevoegd. Een reis naar het Lake District is tegenwoordig evenzeer een reis door het poëtische berglandschap van William Wordsworth als door het knollenland van Beatrix Potter, de moeder van *Peter Rabbit*. En maar liefst 540 Google-hits hebben mij ervan overtuigd dat de toeristische 'mapping' van Nieuw Zeeland vandaag de dag geheel in het teken van de Britse taalgeleerde Tolkien staat – met tientallen reisbestemmingen naar de *filmlocaties* van de verzonnen kaarten van Frodo's Grand Tour door de onderwereld in *The Lord of the Rings*. Maar wie op zoek is naar wat minder diepgang kan voor een 'living history experience' evenzeer terecht in het Ervarium van het Friese Kameleondorp Terhorne, waar de wereld van Sietse en Hielke Klinkhamer tot leven is gewekt.

Erfgoed is, zoals Rigney laat zien, onlosmakelijk verbonden met een proces van lokalisering. En tevens is elke locatie te beschouwen als een 'tekst'. Aan de wieg van dit verschijnsel ligt de *genius loci* – het aan de schilder- en tuinkunst ontsproten denkbeeld van het landschap als betekenisdrager. Schrijvers en kunstenaars hebben het landschap 'leesbaar' gemaakt.¹² De Schotse Hoogvlakten, het Engelse heuvellandschap, de wijngaarden van Toscane, de Zwitserse Alpen, of in ons land het Betuwse rivierenlandschap en de polders van het 'Groene Hart', ze laten zich alle lezen als vaderlandse zelfbeelden. Territoriale karakteristieken vallen steeds meer samen met historische heldentijden, zoals de Vlaamse Renaissance, de Parijse Verlichting en de Hollandse Gouden Eeuw.¹³ Deze iconologische verdwijnlandschappen zijn inmiddels de populairste bezienswaardigheden van het Europese cultuurtoerisme – bezienswaardig, niet in de laatste plaats vanwege de schoonheid van hun vergankelijkheid.¹⁴

Een enquête onder 'leken' zou ook in ons land een grote verbondenheid met dit negentiende-eeuwse cultuurlandschap aan het licht brengen. Deze pittoreske overblijfsels uit de tijd van de schoolplaten zijn toplocaties van Nederlands grootste erfgoedinstellingen, zoals de vereniging Natuurmonumenten. Toch bezitten zij geen formele status van werelderfgoed. De vanuit Nederland bij UNESCO voorgedragen *world heritage sites*, te weten de Beemsterpolder, de molens van Kinderdijk, de Stelling van Amsterdam, het Friese Woudagemaal, of het verdrongen Schokland in de Noord-Oostpolder, beantwoorden veeleer aan het nationale stereotype van Holland/ Waterland met een vleugje polderland-design in de hoedanigheid van het Utrechtse Rietveld-Schröderhuis. Stuk voor stuk locaties die meer getuigen van de functionalistische smaak van de hedendaagse 'dirigenten van de herinnering' dan van de 'nieuwe romantiek' van natuur- en cultuurliefhebbers.

Waarom zijn de professionals van de erfgoedindustrie vaak zo afkerig van symboliek, verbeelding en nostalgie? Wim Denslagen stelt deze vraag in zijn bijdrage aan dit boek over het beeld van de stad in de naoorlogse monumentenzorg. De erfenis van het nazisme en de geallieerde bombardementen verklaren de felheid waarmee in kringen van de Duitse *Denkmalschutz* wordt gedebatteerd over de restauratie van stadsgezichten. Hebben de inwoners recht op replica's van het verleden – een herbouw van verdwenen architectuur –, zoals de herbouwde Frauenkirche te Dresden of straks het Berlijnse Stadtschloss?¹⁵ Mag men de collectieve herinnering een handje helpen door met een namaakmonument de wonden in een geschonden stadslichaam te helen? Of moet een kopie worden verworpen als een nostalgische vervalsing van het origineel, en dus van een historisch gegroeide omgeving waartoe ook breuken en zwarte gaten behoren? De afkeer van namaak heeft mogelijk niet alleen te maken met dit soort historische gevoeligheden, maar evenzeer met de wereldwijde triomftocht van het modernisme. Want, anders dan vaak gedacht, bestaat er óók binnen de wereld van de monumentenzorg weinig waardering voor nostalgie.

Toch heeft, zoals Denslagen laat zien, de 'romantisch-modernistische' cultus van het *origineel* het erfgoed allerminst behoed voor verandering. Want niets blijkt veranderlijker dan een monument.¹⁶ Er is dan ook iets merkwaardigs aan de hand met het a-priori van authenticiteit. Aan de ene kant verloren talloze stads- en buitenhuizen in de afgelopen decennia hun negentiende-eeuwse neostijlen om loepzuiver te worden teruggerestaureerd naar de Gouden eeuw, zodat in vele historische stadjes het 'monumentenzorg-monument' zelfs echter lijkt dan het origineel. Aan de andere kant zijn – in de ogen van het publiek – onder toezicht van monumentenzorg vele monumenten 'ontsied' door moderne toevoegingen en contrasterende nieuwbouw juist vanuit het taboe op nep en namaak. Zelfs een monument van hoge authenticiteitswaarde (uitgedrukt in percentages oorspronkelijk materiaal) verliest immers in een 'verpeste' omgeving al snel aan belevingswaarde. De toegenomen aandacht in het beschermingsbeleid voor historisch stadsgezichten, buitenplaatsen, culturele planologie en cultuurhistorische waardenkaarten zou men in die zin kunnen zien als een postmoderne reactie op de modernistische monumentenzorg. Waar de authenticiteit van het object plaatsmaakt voor die van de beleving ervan ontstaat echter een

eigen dynamiek. De paradox van deze authenticiteits*beleving* is dat het zijn eigen artificialiteit creëert, een 'staged authenticity', om met de Amerikaanse toerisme-antropoloog MacCannell te spreken.¹⁷

Ook in ander opzicht verandert deze honger naar belevenissen onze leefomgeving. In opmerkelijk contrast met de esthetische nostalgie van het oude stads- en cultuurlandschap vindt namelijk in het zogeheten buitengebied door watermanagers, planbiologen en natuurontwikkelaars een grootschalige opschoning van het landschap plaats. In deze ecologische hoofdstructuur wordt het karakteristieke landschap van polders, uiterwaarden en landschapsparken machinaal afgeschrapt tot een prehistorisch oerlandschap – een 'nieuwe natuur' van *Wetlands*, woeste zandverstuivingen en natuurbos met kunstmatig gefokte 'oergrazers'.¹⁸ In deze onbewoonde wereld is geen plaats meer voor pittoreske knotwilgen, bontvee en boerenhoeven uit de wereld van Ot en Sien die elders juist centraal staat in de erfgoedbeleving. Hier wordt de boer onterfd van zijn land en wordt de natuur meedogenloos boven de cultuur gesteld. Deze ultieme variant van de erfgoedcultus is ontstaan uit de 'romantisch-modernistische' natuurbeschermingsbeweging van de National Parks in Noord-Amerika. De striptekenaar Carl Barks liet Dagobert Duck al jaren geleden het vervuilde Duckstad verlaten om zich te vestigen in de als product verhandelde 'ongerepte wildernis', waarin zich volgens de verkopend makelaar geen wegen, steden, fabrieken, en zelfs geen indianen bevonden.¹⁹ Er is dan ook, zoals de Amerikaanse milieuhistoricus William Cronon opmerkt, niets natuurlijks aan de 'wilderness experience'.²⁰

Ongetwijfeld fungeren deze gefabriceerde 'kijkdooslandschappen' voor veel mensen als contrapunt van de hedendaagse uniformering en globalisering van hun woonomgeving.²¹ We hoeven er dan ook geen afstand van te nemen. Maar wel is het goed om te beseffen dat de schijn van oer en oud bedrieglijk is. Terwijl erfgoed zich vanouds lokaliseert in een plek, vindt in deze nieuwe *sites* juist een delokalisering van beelden en tradities plaats.²² Erfgoed lijkt oud, maar is nieuw. Complete landschappen en binnensteden musealiseren tot reservaten van oorspronkelijkheid, met museumhuizen, museumboerderijen, replica-monumenten en fotografisch herstellende stadsgezichten in een steeds meer gestileerde omgeving.²³ Historisch geograaf Denis Cosgrove spreekt daarom over het hedendaagse Venetië als Europa's archetypische 'erfgoedlandschap'.²⁴ Anderen noemen historisch-toeristische steden als Parijs of Salzburg als het Europese antwoord op Las Vegas of Disneyland.²⁵ Want erfgoed draait altijd om een *suggestie* van authenticiteit. En die suggestie berust op de autoriteit van het museummodel.

Kunstmuseum en expo-model

Met het negentiende-eeuwse museum ontstond in feite een nieuwe lokalisering van 'onteigend' erfgoed. Museale artefacten zijn uit hun oorspronkelijke context gelicht, maar museale locaties veranderen tegelijk in nieuwe bestemmingen. Men wandelt

langs getoonde objecten die door het gezag van hun narratieve plot opnieuw in context zijn 'geplaatst'.²⁶ Met andere woorden, de tentoonstelling vertelt het verhaal van de verzameling, niet dat van de objecten vóór hun musealisering. Zo 'hoort' *De Nachtwacht* bij het Amsterdamse Rijksmuseum, dat in 1885 geheel op dit icoon van vaderlandse kunst en geschiedenis is ingericht met Rembrandts doek als hoogtepunt van de eregalerij. De Russische museoloog Igor Kopytoff spreekt in dit verband van de 'culturele biografie' van objecten, aangezien met elke verandering van sociale omgeving een nieuwe laag aan hun verhaal is toegevoegd.²⁷ De Pools-Franse historicus Krzysztof Pomian belicht deze narratieve verhuizing van artefacten in zijn geschiedenis van het Europese museum aan de hand van de beroemde Medici-vazen. In materiële zin zijn deze vanaf de Oudheid onveranderd gebleven, maar als semiofoon of betekenisdrager werden ze bij elke verplaatsing voorzien van nieuwe betekenissen – met het museum als finale betekenisgever.²⁸

Zelfs de museale betekenisgeving is echter aan verandering onderhevig. Ellinoor Bergvelt beschrijft in haar bijdrage over schilderkunst als nationaal erfgoed in Engeland en Nederland hoezeer het 'nationale' bij de collectievorming van de Londense National Gallery en het Amsterdamse Rijksmuseum aanvankelijk nauwelijks heeft meegespeeld. In het geval van het Rijksmuseum zou men zelfs veeleer van stedelijk dan van nationaal erfgoed moeten spreken. De eigenlijke 'rijkscollectie' – met Rubens als de nationale meester van Willem I's Verenigd Koninkrijk – hing in het Haagse Mauritshuis. Hoewel er aanvankelijk wel sprake was van een canonisering van Noord- en Zuid-Nederlandse schilderkunst, speelde het idee van een nationale kunstcollectie bij het negentiende-eeuwse verzamelbeleid zelfs een mindere rol dan bij de achttiende-eeuwse stadhouders of bij de Franse koning van Holland. Beide nationale musea verzamelden in de negentiende eeuw voornamelijk naar de classicistische goede smaak.²⁹

Maar het kunstmuseum is nooit het enige model van musealisering geweest. Bergvelt wijst op het Amsterdamse genootschap Artis, dat eind negentiende eeuw beschikte over veel ruimere middelen dan de grote kunstmusea. Voortbouwend op Pomians interpretatie van de geschiedenis van het museum heeft Hendrik Henrichs recent een onderscheid gemaakt tussen het in het universele Verlichtingsdenken gewortelde kunstmuseum en het aan de Romantiek ontsproten volken- en oudheidkundige *Heimat*-museum.³⁰ De canonisering van dit laatste museumtype, dat minder op collectievorming dan op publiekseducatie is gericht, gaat terug tot de Nationale en Wereldtentoonstellingen van de tweede helft van de negentiende eeuw. Zo werd de Hindelooper kamer van het Fries genootschap op de Parijse Wereldtentoonstelling van 1878 een doorslaand succes omdat de bezoeker er vrij in de expositie kon rondlopen, terwijl met behulp van poppen een levensecht effect werd opgeroepen.³¹ Centraal staat hierbij niet het authentieke kunstwerk maar de authenticiteitbeleving, die al in 1920 door de cultuurhistoricus Johan Huizinga als een 'historische sensatie' is omschreven – een gevoelservaring 'even diep als het hoogste kunstgenot'.³²

De Amerikaanse architectuurhistoricus Donald Preziosi signaleert al vanaf de negentiende eeuw een slingerbeweging tussen de klassieke 'tempel der kunsten',

waarin de burger wordt geheeld en gezuiverd door de schone kunsten, en dit 'expo-model' waarin cultuur en geschiedenis worden beleefd als erfgoed. Deze contradictie van esthetisering en vermarkting belichaamt als het ware de interne dynamiek van het museale complex.³³ Maar de expo-praktijk lag niet alleen ten grondslag aan de musealisering van de volkscultuur. Door de tucht van de markt en een terugtrekkende overheid verandert ook het gewone museum in een tentoonstellingsfabriek. Lang verhuisd door de grote kunstmusea als een op sensatie beluste vorm van lering en vermaak, wordt dit 'showroom-model' vandaag de dag beschouwd als de voornaamste bedreiging én uitdaging van de moderne museumpraktijk.

Peter van Mensch beschrijft in deze bundel de professionalisering van de tentoonstellingmaker die vanuit de periferie van de Europese museumwereld vanaf de jaren 1960 heeft plaatsgevonden. Onder invloed van deze 'nieuwe museologie' – die een andere achtergrond heeft dan de theoretische kritiek van Preziosi – voltrok zich in de afgelopen decennia een opmerkelijke democratisering van het museum. Terwijl het prestige van het museum onder het grote publiek nog steeds berust op het vertrouwen in de authenticiteit van het voorwerp, wordt in nieuwe musea met behulp van replica's, diorama's of hand-helds de authenticiteit van het verhaal benadrukt. In 1957 introduceerde de Amerikaan Freeman Tilden in *Interpreting Our Heritage* het begrip 'on site interpretation' als een vorm van educatie op locatie met behulp van visuele media en direct contact met originele objecten.³⁴ Dacht Tilden hierbij met name aan bezoekerscentra in natuurgebieden en archeologische vindplaatsen van prehistorische nederzettingen, in Engeland ontstonden in 1975 (het Europees monumentenjaar) de eerste stedelijke bezoekerscentra of 'heritage centres' – als 'independent musea' publieksgericht en commercieel getint met de nadruk op tentoonstellingen, ambachten en het onvermijdelijke museumwinkeltje. Het ideaalmodel van deze beleavingsinterpretatie is het Franse ecomuseum, waarin natuur- en cultuurhistorie zijn verenigd tot een educatieve totaalpresentatie. Naar dit voorbeeld is heel Europa de laatste jaren bezaaid met 'erfgoedhuizen'. Een interessante Nederlandse casus is het door Gerard Rooijackers en anderen gestichte educatieproject Identiteitsfabriek Zuid-Oost (IDZO), waarin zelfs mythen en metaforen worden gebruikt voor een meerdimensionale vertelling van de 'culturele biografie van de regio'.³⁵

Beide museale praktijken beginnen elkaar ook te naderen. Dit blijkt onder meer uit de stichting van het Nationaal Museum Te Papa Tongarawa in Nieuw Zeeland, dat zich demonstratief presenteert als expomuseum. Inmiddels is dan ook al gesproken van een paradigmatische verschuiving in de museumpraktijk.³⁶ Dat de grote nationale musea ook een andere ontwikkeling doormaken, zal echter later blijken. Maar de erfgoedcultus is onbetwist het centrum van de museumwereld binnengedrongen. Nieuwe musea verkopen het alledaagse verleden als 'edu-tainment'. En onder druk van de markt en de terugtrekkende overheid volgen ook de kunstmusea. De directeur van het Haags Gemeentemuseum Wim van Krimpen merkt hierover op: 'Musea waren vroeger wetenschappelijke instituten. Dat zijn ze niet meer. Nu moeten we concurreren met pretparken. De mensen komen nu voor de totale ervaring.'³⁷

Kijken en beleven

Het belevingsmuseum keert in zekere zin terug tot de Grand Tour-ervaring en lusthof-beleving waarmee in de zeventiende eeuw de verzameling van artefacten begon. De in de tuinkunst ontwikkelde techniek van de beleving is dan ook geperfectioneerd in de toeristenindustrie. De voyeuristische blik beïnvloedt niet alleen ons beeld van de werkelijkheid, maar ook de werkelijkheid zélf. Terwijl de waarde van het platteland nog steeds naar de maatstaf van het pittoreske wordt gemeten, worden de metropolen beleefd als 'spectacular realities'. Veelal nog ontworpen naar classicistische schoonheidsopvattingen wordt de architectuur en het aanbod van attracties aangepast aan de accelererende behoefte aan het sublieme.³⁸ Heel de wereld is een themapark geworden.

In haar boek *Destination Culture* heeft de Amerikaanse etnografe en theaterwetenschapper Barbara Kirschenblatt-Gimblett deze wederzijdse beïnvloeding van museale en toeristische praktijken herleid tot de productie van 'bestemmingen'. Toeristische *sites* veranderen in museale installaties terwijl musea veranderen in *performances*. In contrast met hun 'eeuwenoude' omgeving wordt met de modernste interactieve technieken een 'toeristisch realisme' geconstrueerd waarbinnen afgedankte spullen en verdwijnculturen een tweede leven als erfgoed wordt geboden. Het toeristische spektakel beperkt zich niet meer tot geënceneerde folklore, maar creëert een steeds verdergaande *staging* van de werkelijkheid. Zij spreekt in dit verband zelfs van erfgoed als een nieuwe productiewijze.³⁹

Gregory Ashworth belicht dit verschijnsel in deze bundel onder de noemer van een 'consumption of places'. In zijn optiek is de geïnstitutionaliseerde erfgoedwereld te zeer gedomineerd door de klassieke museale benadering van de nationale schatkamer van kunstwerken die geen oog heeft voor de betekenisfactor. Erfgoed ontstaat echter niet alléén door verzamelen, bewaren en conserveren, maar veronderstelt een actieve overdracht en betekenisgeving. Met de Engelse socioloog John Urry spreekt Ashworth van een alomvattende 'tourist gaze'. Erfgoed op zichzelf is 'waardeloos'. Het is de toerist die als amateur-semioticus steden en landschappen bezienswaardig maakt.⁴⁰ Een monument moet er uitzien als een oud gebouw, een oud stadje behoort historisch te ogen, en een haven benodigt een paar vissersboten. De toeristenblik is daarom niet passief, maar stuurt de werkelijkheid. Het maakt plaatsen tot bestemmingen.

Volgens de Franse filosoof Jean Baudrillard lopen historische binnensteden en cultuurlandschappen door globalisering het risico te vervallen tot de hyperrealiteit van het Amerikaanse Disneyland.⁴¹ Anderen spreken over 'Fantasy Cities', façade-steden waar alles in het teken staat van het postmoderne devies van de Amerikaanse architect Venturi om 'te leren van Las Vegas'. Van publieke ruimte is de stad veranderd in een belevingseconomie of 'reconomie' – gethematiseerde omgevingen met een 'leisure destination' waarin het verschil tussen echt en nep is opgeheven.⁴² Wat de moderne cultuurtoerist consumeert zijn 'place based experiences'.⁴³ Daarom verliezen moderne steden hun culturele voorsprong in deze strijd om *heritage experien-*

ces en beschikken oude dorpen en steden onverwachts over een beslissend voordeel in een dynamisch proces van *branding* en *staging*.

Met Ashworth zou men daarom Disney als held der verpretting wel eens serieuzer mogen nemen. Langs de omweg van de markt voltrekt zich een revitalisering van het schilderachtige in een autovrije hyperrealiteit van ambachtelijke winkeltjes en gezellige terrasjes in Oudhollandse stijl. In ons land wordt Baudrillards schrikbeeld dan ook blijmoedig geannexeerd door de toeristenindustrie. Zo schrijft directeur Hans van Driem van Toerisme Recreatie Nederland in het vakblad *DIT Reismanagement*: 'Ik ben als toerisme-man een warm voorstander van een soort Disneyficering van de Amsterdamse binnenstad. Ik heb geen problemen met geschiedvervalsing, want daaraan maakten we ons altijd al schuldig.'⁴⁴

Geschiedenis en erfgoed

Het verwijt van geschiedvervalsing ligt aan de wieg van het moderne erfgoeddebat. Opvallend is echter het onderscheid tussen de Franse en Engelse receptie van de erfgoedcultus. Tegen de afkeer van amerikanisering en globalisering staat de door Den Boer gesignaleerde identificatie van Franse intellectuelen met het 'patrimoine'. Zelf was hij getuige van de geboorte van Pierre Nora's onvolprezen publicatieproject over Frankrijks 'lieux de mémoire', dat onomwonden nostalgisch is.⁴⁵ Britse intellectuelen hebben echter met deze herinneringscultus maar weinig op. In literair-sociologische publicaties als Patrick Wrights *On living in an Old Country* (1985) en Julian Barnes' *England, England* (1999) is Groot-Brittannië afgeschilderd als een eiland, ondergedompeld in heimwee en nostalgie. 's Werelds eerste industriële natie zou vanaf de jaren zeventig zijn verworden tot een toeristische uitbater van zijn glorieus verleden; een land in coma, levend met de rug naar de toekomst, dat in zijn geheel onder de kaasstolp is geplaatst. Terwijl Franse intellectuelen delen in het enthousiasme voor volkscultuur en ecomuseum, beschrijft Barnes met satanisch genoegen de fictieve transformatie van het eiland Wight tot een historisch themapark; een openluchtmuseum ten behoeve van buitenlandse toeristen met replica's van Englands voornaamste monumenten.⁴⁶

In de neoconservatieve Thatcherjaren heeft onder neomarxistische critici de mening postgevat dat voor historisch besef het 'valse bewustzijn' van de erfgoedindustrie in de plaats is gekomen. Het is deze fatale combinatie van historische cultuur en moderne commercie die scherp is bekritiseerd in Robert Hewison's *The Heritage Industry* (1987) met de veelzeggende ondertitel *Britain in a climate of decline*. Groot-Brittannië was in snel tempo bezig van een industriële natie te veranderen in een erfgoednatie. De nostalgie van *countryside*-Engeland, bewierookt door de 'conservationists' van de National Trust en English Heritage, onder supervisie van prins Charles, de in kilt gehulde criticus der moderne architectuur, stond symbool voor een verstikkende musealisering. Want, aldus Hewison in een veelgeciteerde passage:

Individually, museums are fine institutions, dedicated to the high values of preservation, education and truth; collectively, their growth in numbers points to the imaginative death of this country.⁴⁷

Elke week opent er wel een nieuw museum, en als het geen museum is dan wel een erfgoedcentrum, en als het geen erfgoedhuis is dan wel een themapark. 'There is a new economic and cultural force on the march: it's the heritage business', aldus de introductie van Hewison's gelijknamige en spraakmakende BBC-documentaire uit de jaren 1988-1989.⁴⁸

Terwijl in Frankrijk de herinnering wordt gekoesterd, staat de intrinsieke contradictie van 'history' en 'heritage' centraal in de Angelsaksische *Heritage Studies*. En deze verschuiving van geschiedenis naar erfgoed is ook het uitgangspunt voor Lowenthals fascinatie voor de erfgoedcultus. Evenals Tilden als historisch-geograaf gevormd in de Amerikaanse National Parks' traditie – waar bescherming en beleving per definitie samenvielen – stond hij als Amerikaan in Londen buiten de morele argumentaties van het Britse erfgoeddebat. Voor Lowenthal is erfgoed geen *verkeerde* maar een *andere* omgang met het verleden: 'Nostalgia tells it like it wasn't'.⁴⁹ Erfgoed is geen analytisch begrip, zoals geschiedenis, maar een ervaringscategorie, zoals Huizinga's historische sensatie. Erfgoed is daarmee meer verwant aan herinnering dan aan geschiedenis. Erfgoed heeft iets bezetens en vraagt om respect en toewijding. Nauw verbonden met de romantische gedachtewereld waarin we ook de museale beleving en toeristische ervaring situeerden, draait erfgoed niet om argumenten maar om gevoelens, niet om bestudering maar om verering, niet om plausibele interpretaties maar om een absoluut geloof in de eigen versie van het verleden. Maar deze onontkoombare vervalsingen en verzinsels – 'heritage's gravest supposed sin' – zijn nooit bedoeld om het verleden te begrijpen. Want, aldus Lowenthal, de bedoeling van de erfgoedcultus is 'not that the public should *learn* something but that they should *become* something'.⁵⁰

Vandalisme en alarmisme

In het Fin de Siècle verloor de Europese *beau monde* haar liberale geloof in vooruitgang en schoonheid, wat in het Interbellum resulteerde in felle ideologische debatten over de crisis van het classicisme en de noodzaak van een nieuwe gemeenschapskunst. Naarmate echter duidelijk werd welke totalitaire kinderen deze culturele revolutie baarde, hervonden velen hun geloof in beschaving. Onder invloed van de dreiging van fascisme en nationaal-socialisme organiseerde de Internationale Schrijversbond te Parijs in 1935 zijn tweede congres voor de verdediging van de cultuur van de Verlichting onder de noemer 'patrimoine historique ou culturelle'. Vermeedelijk was dit de eerste maal dat de term cultureel of historisch erfgoed werd gebruikt in de moderne betekenis van het woord, dat wil zeggen als het erfgoed van de menselijke beschaving. Tegelijkertijd werd echter dit universele verlichtings-

ideaal onmiddellijk onder de noemer van de natie gevat, toen door de linkse Volksfrontregering van de joodse intellectueel Léon Blum deze Europese beschavingsmissie in napoleontische geest tot leidende gedachte van Frankrijks cultuurpolitiek werd gemaakt.

Op de tweede conferentie van de Schrijversbond in 1936 werd dit begrip cultureel erfgoed gedefinieerd door de linkse intellectueel André Malraux. In ons land kende men hem als auteur van *La Condition humaine* (1933), opgedragen aan Eddy du Perron die met andere Nederlandse intellectuelen aan de wieg stond van het antifascistische Comité van Waakzaamheid. Na een carrière in de kunsthandel en een dubieuze rol als leider van een archeologische verzamelexpeditie naar Khmerkunst in Cambodja, die hem zowel het stigma van kunstrovers als dat van communistisch *fellow traveller* opleverde, revancheerde Malraux zich nadien als zelfverklaard cultuurbeschermer. Als zodanig was de man die wel honderd levens moet hebben geleefd nog onder De Gaulle van 1958 tot 1969 Europa's invloedrijkste cultuurminister. Met een opmerkelijke strijdvaardigheid verkondigde hij in zijn rede voor de schrijversbond in 1935 dat cultureel erfgoed moest worden beschouwd als het geheel der cultuurschatten met behulp waarvan een beschaving zich vernieuwt door iets nieuws te scheppen. In Malraux' ogen was de overdracht van erfgoed dus geen passieve receptie maar een actieve scheppingsdaad.⁵¹ Om te blijven voortbestaan moet erfgoed steeds opnieuw worden 'eigen gemaakt'. Alleen dan blijft het levend en waardevol. Want de bescherming van cultureel en historisch erfgoed was niets minder dan een strijd om menselijke waardigheid.

Malraux' alarmistische visie op – én identificering met – erfgoed ligt ten grondslag aan het beleid van vrijwel alle naoorlogse erfgoedinstellingen, variërend van de Nederlandse Bond Heemschut tot Europa Nostra en UNESCO. Ze appelleert dan ook aan de romantische vrees voor modernisering en massacultuur. De oorsprong van dit verdwijnbeeld van onze beschaving wordt door Pim den Boer herleid tot het vandalisme van de Franse Revolutie. Deze plunderingen waren misschien wel het laatste volkse antwoord op de elitaire toe-eigening van Europa's klassieke erfgoed – en het was zeker geen toeval dat het woord vandalisme zelf in 1794 door de bisschop van Blois was gevormd als kenschets van het gedrag van het gepeupel onder verwijzing naar de plundering van Rome door de Vandalen in 455.⁵² Maar de revolutionaire vernieling van kunstschaten schiep eveneens een acuut besef van hun kwetsbaarheid en uniciteit. De onbekommerde verplaatsing en reproductie van kunstwerken en antiquiteiten maakte plaats voor een cultus van oorspronkelijkheid. Juist in Parijs ontstond dan ook kort na de Revolutie Europa's eerste publieke kunstmuseum: Het Musée de Louvre dankte zijn ontstaan aan de grootste kunstroof uit de geschiedenis – slechts geëvenaard door Hitlers kunstroof in de Tweede Wereldoorlog. In dit bijeengeroofde museum van universele meesterwerken, waaronder de *Apollo Belvédère* en *De Stier* van Potter uit de Haagse stadhoudelijke kunstgalerij, ontstond, zoals Frans Grijzenhout recent heeft opgemerkt, de moderne Europese restauratiepraktijk.⁵³

Onze obsessie met erfgoed is dus nauw verbonden met de angst voor teloorgang. Er valt in die zin een lijn te trekken van het Louvremuseum via de door Den Boer

genoemde Franse monumentenlijst uit de jaren 1840 onder Guizot naar de huidige praktijken van de Europese kunstmusea en monumentenzorg. Het revolutionaire iconoclasmie voedde de ontwaking van het nationale gevoel met de redding, bescherming en canonisering van monumenten van kunst en geschiedenis. Dit vertoog van vandalisme en alarmisme ligt ook ten grondslag aan de Haagse Conventie van 1954 ter bescherming van cultureel erfgoed in het geval van gewapende conflicten, en tal van andere richtlijnen ter bescherming van roerende en onroerende objecten die vandaag de dag evenzeer tot het nationaal als tot het werelderfgoed worden gerekend.

Het is de door natuur- en cultuurbeschermers algemeen gehanteerde vijf-voortwaalf-gedachte.⁵⁴ In het licht van de Servische verwoesting van Dubrovnik en de brug van Mostar, de vernietiging van de Boeddha's van Bamyān door de Afghaanse Taliban, of de plundering van het Nationaal Museum van Bagdad, heeft dit reddingsvertoog nog niets aan actualiteit verloren.⁵⁵ Want, zoals Rooijakkers opmerkt in zijn bijdrage over bewaren en vergeten, nog tijdens de mond- en klauwzeerziekte van 2001 trokken sommigen in ons land een directe parallel tussen de ruiming van de 'zeldzame' schapenkuddes op de Tongerense Heide en deze gelijktijdige culturele barbarij van oosterse despoten. Vandalisme raakt een bevolking in zijn ziel doordat aan erfgoed de illusie kleeft van onvervangbaarheid en onvervreemdbaarheid.

Waarom worden sommige objecten benoemd tot erfgoed en anderen niet? Niet alleen bedreiging, maar ook de toekenning van schoonheid verhoogt de status van erfgoed. Veel spullen worden afgedankt en verdwijnen ongemerkt als afval uit ons gezichtsveld. Erfgoed moet het 'waard' zijn om van de ondergang gered te worden.⁵⁶ Die waardering is voor een belangrijk deel esthetisch van karakter. Dit geldt voor kunstwerken evenzeer als voor landschappen en stedelijke monumenten. Opvallend is dan ook de alarmerende rol van schrijvers en kunstenaars waar het gaat om de dreigende teloorgang van het vaderlandse landschapsschoon en de nostalgische roep om een deltaplan voor het oude landschap van vóór de ruilverkaveling.⁵⁷ Men herkent onder de bestrijders van verstedelijking of dijkverzwaring nog dezelfde afkeer van de moderne afbraakwoede als onder de vroegere tegenstanders van grachtendempingen en stadsdoorbraken. Van Jan Veths *Stedenschennis* van 1901 tot Geurt Brinkgreves *Alarm in Amsterdam* van 1956 – brochures die aan de wieg lagen van respectievelijk de Bond Heemschut en Vrienden van de Amsterdamse Binnenstad – fungeerde de iconologische zeventiende-eeuwse Amsterdamse grachtengordel als maatstaf voor harmonie en schilderachtigheid; zozeer zelfs dat men de 'schunnige' negentiende-eeuwse revolutiebouw daarbuiten het liefst aan de sloophamer had prijsgegeven.⁵⁸

Uit Denslagens betoog valt echter op te maken dat dit schoonheidsideaal de afgelopen decennia bepaald niet onweersproken is gebleven. Hoewel de tijd rijp lijkt voor een *comeback* van classicisme en ambachtelijkheid zijn de afgelopen decennia uit het verleden maar weinig lessen getrokken. Vanaf de jaren zestig fungeert het cultuurbeleid van de meeste Europese landen voornamelijk als een mechanisme voor de erkenning van subculturen.⁵⁹ Ook in ons land kunnen rijksdiensten en internationale organisaties bogen op steeds langere lijsten van nationale kunstwerken, monumenten en andere cultuurgoederen, terwijl particuliere verenigingen een oneindig

aantal 'reddingen' op hun naam hebben staan. Alles, van Rembrandts portret van Jan Six tot de Rotterdamse Van Nelle-fabriek, van koloniale begraafplaats tot Oudhollands draaiorgel, van voc-wrak tot seinhuisje, komt in aanmerking voor de monumentenstatus. In een tijd waarin zelfs het modernisme en de volkswijk erfgoed zijn geworden zal naast de museumboerderij, het molenmuseum en de museumwerf binnenkort – naar ik mag hopen – ook het Chinese restaurant, de snackbar en het vakantiehuisje een museale status krijgen.

Paradoxaal genoeg is Malraux' elitaire reddingsvertoog actueler dan ooit nu de hoge idee van beschaving in onze tijd is verbreed tot een anti-elitaire opvatting van cultuur.⁶⁰ Vooral in ons land waar de 'alledaagse historische cultuur' vrijwel uitsluitend vanuit het perspectief van beleid en management wordt bekeken, ontwikkelt de erfgoedsector zich als vanzelfsprekend tot een snel groeiend maatschappelijk middenveld.⁶¹ Nieuwe overheidsbeleidsprogramma's met aansprekende leuzen als 'Behoud door ontwikkeling' (Belvedere-nota) en 'De verstoorder betaalt' (Malta-beleid) dragen bij tot steeds weer nieuwe takken van erfgoed sport.⁶² Met Kopytoffs metafoor van de biografie als conceptuele grondslag van de bescherming van het archeologische bodemarchief en de landschappelijke cultuurhistorie, lijkt het succes van de erfgoed studies in ons land al bij voorbaat verzekerd.⁶³ Maar cultuurhistorische adviesdiensten en archeologische projectbureaus beconcurreren elkaar op de erfgoedmarkt in een dynamische belangenverstrengeling van politiek, wetenschap en commercie. En het zal niet lang meer duren voordat op het terrein van culturele planologie en monumentenzorg de bedreiger zelf, de vastgoedsector, *sparringpartner* wordt in het derde geldstroomonderzoek.⁶⁴ De biografie-metafoor loopt in dit proces van regionale waardentoekenning en identiteitsconstructie het risico te verworden tot een moderne variant van het eigene.⁶⁵

Herinnering en identiteit

Anders dan vaak wordt gedacht wordt erfgoed niet alleen bedreigd door natuurrampen en vandalisme, maar evenzeer door een exploitatie als bezienswaardigheid. We hebben geleerd hele werelden te lezen in fragmenten. In de archeologie, de monumentenzorg of de wereld van het historisch huismuseum veroorzaken interventies van conserveren, restaureren en presenteren vaak de complete teloorgang van het 'authentieke' object.. Zelfs indien het object (zoals de Medici-vazen) onveranderd blijft, verandert het van karakter en betekenis. Want erfgoed is per definitie verplaatst en toegeëigend. Dat wat als eigen wordt beschouwd is vrijwel altijd vervreemd van zijn oorspronkelijke omgeving. Behalve tegen verval wordt erfgoed dan ook beschermd tegen de claims van anderen. En als betwist bezit wordt het al snel een icoon van nationale, religieuze of etnische identiteit.

Malraux' alarmisme was indertijd al niet de enig denkbare visie op erfgoed. Walter Benjamin, een der kopstukken van de kritische Frankfurter Schule die als joods intellectueel uit Nazi-Duitsland naar Parijs was gevlucht, had als het ware de

Teutoonse variant van de heemschutgedachte aan den lijve ondervonden. In zijn essay 'Ueber den Begriff der Geschichte' van 1940, toen Blums Volksfrontpolitiek op een mislukking was uitgelopen en de Nazi's hem al op de hielen zaten, ontvouwde hij de gedachte dat de geschiedenis van de overwonnenen altijd door de overwinnaars wordt geschreven. Wat zij als hun kunstschaten vereren is niets anders dan de in triomftocht meegevoerde oorlogsbuit, zoals Napoleons tributen in het Louvre-museum. Volgens Benjamin was er 'nooit een document van beschaving dat niet tevens een document van barbaarsheid is'. Tegenover Malraux' cultureel engagement verkoos hij daarom de zelfverkozen rol van cultuurcriticus: 'Want wat hij aan cultuurgoederen overziet, heeft voor hem zonder uitzondering een herkomst waaraan hij niet zonder afschuw kan denken.'⁶⁶

Benjamin formuleert hier de neomarxistische cultuurkritiek die veel invloed heeft gehad op het naoorlogse multiculturalisme. Vanuit deze optiek is het verdacht om te pleiten voor een canon, want de beschaving van de overwinnaars impliceert de onderwerping van 'anderen'. In Joep Leerssens bijdrage in dit boek wordt dit probleem van canonisering belicht vanuit een literaire optiek. Tot welk land behoort een universeel auteur als James Joyce, de biograaf van Dublin? Precies zoals in de grote kunstmusea de schilderijen nog in negentiende-eeuwse trant zijn geordend naar land en stijlperiode, voltrekt de constructie van literaire tradities zich vandaag de dag nog vaak binnen de context van de negentiende-eeuwse natievorming.⁶⁷ Leerssen laat zien dat een literaire traditie niet berust op overlevering, maar op een complexe constructie van identiteit op grond waarvan zeer verschillende werken onderling verwant zijn gemaakt. Want canonisering is de grondwet van alle erfgoed. Zo wordt in het Prado te Madrid de Bossenaar Jeroen Bosch onder de *Spaanse* noemer van El Bosco binnen de eigen artistieke traditie gevat. Tegelijk staat op de Nederlandse lijst van de Wet tot Behoud van Cultuurbezit het oud-vaderlandse Piet-Heinkruis dat volgens de legende met de verovering van de zilvervloot op de Spanjaarden is buitgemaakt. Dat dit ivoren Christuskruis in een katholieke schuilkerk in Delftshaven in werkelijkheid nooit tot die buit zal hebben behoord, is geen reden om het van de lijst te schrappen. Want wát we beschermen is, om met de hoofdinspecteur van Cultuurbezit Charlotte van Rappard te spreken, niet het historische object maar zijn nationale symboolfunctie.⁶⁸

In de erfgoedcultus gaat identiteit dus boven authenticiteit. Om die reden verwelkomde de directeur van het Rijksmuseum Ronald de Leeuw recent de duurste aankoop uit de geschiedenis van zijn museum, die van Jan Steens *Burgemeester van Delft*, als de terugkeer van 'de verloren zoon van ons nationaal erfgoed'.⁶⁹ Toch kreeg dit doek deze iconologische betekenis – als vaderlands topstuk van het niveau van *De Nachtwacht* van Rembrandt en *De Stier* van Potter – pas zeer recent toen het bij een breed publiek bekend werd als coverprent van Simon Shama's bestseller *The Embarrassment of Riches* van 1987. Gecanoniseerd door deze museale 'hijacking of literature' is dit even verleidelijke als misleidende beeld van een zelfgenoegzaam regenteske weldoener op zijn geboende stoepje met deze aankoop inmiddels een onweerlegbaar *Leitbild* van de Hollandse Gouden Eeuw geworden.

‘For individuals, as for communities, it may be said that memory is identity’, aldus de directeur van het British Museum Neil MacGregor bij de recente opening van de jubileumtentoonstelling *The Museum of the Mind* (2003).⁷⁰ Maar wiens geheugen en wiens identiteit? Identiteit is misschien wel het meest bedrieglijke woord van deze tijd. Het dateert in zijn hedendaagse connotatie van omstreeks 1960, toen de Amerikaanse psycho-historicus Erik Erikson er de egovormende functie van ons geheugen mee aanduidde.⁷¹ In het verlengde hiervan kregen wetenschappers oog voor het constructieve karakter van *nationale* identiteiten. De ‘oeroude’ Schotse kilt, de Teutoonse wouden, het Hollandse vissersdorp werden stuk voor stuk ontmaskerd als ‘uitgevonden tradities’ en regionaal essentialisme uit de periode van het negentiende-eeuwse cultuurnationalisme.⁷² Maar onder het brede publiek heeft identiteit de plaats van het eigene ingenomen. Toeristen zijn gek op dorpen, tradities, monumenten en folklore. Terwijl de natiestaat in een wereld van globalisering en eenwording zijn mystieke aura verliest, verschijnen aan de lopende band geschiedenisboeken, historische romans, biografieën en documentaires over de verdwijnculturen van streek en vaderland. Zelfs de totale verdwijning van de Jiddische cultuur van West- en Midden-Europa blijkt geen bezwaar voor een virtuele erfgoedcultus in de vorm van klezmermuziek en ‘Ann Frank weeks’ die een overwegend niet-joods publiek een emotionele ‘Jewish experience’ bieden.⁷³ Want erfgoed versterkt onze nationale identiteit, onderscheidt ons van anderen en maakt ons uniek.⁷⁴

Erfgoed is dan ook evenzeer een drager van collectieve herinneringen als van verdrongen trauma’s. Dit blijkt uit Susan Legêne’s bijdrage in dit boek over de constructie van Nederlands koloniaal erfgoed. Ook hiervoor was het museum een dienstbaar medium. En, zoals zij laat zien, deze musealisering van het vreemde was bepaald geen zaak van kleine gebaren. Dat onder de negentiende-eeuwse koloniale verzamelaars de Overijsselse oude adel voorop liep, mag hierbij niet onvermeld blijven. Zwolle stak het Haarlemse Koloniaal Museum in Paviljoen Welgelegen van 1871 de loef af. De opvolger hiervan, het in 1926 geopende Tropenmuseum van het Koloniaal Instituut voor de Tropen te Amsterdam, overtrof echter alles wat op dit gebied voordien en elders tot stand was gebracht. Dit megalomane, neobarokke museumpaleis (nauwelijks ouder dan het op steenworp afstand ontworpen Betondorp!) illustreerde in vorstelijk-imperiale stijl wel bij uitstek Benjamins opvatting over erfgoed als roofbuit. Een vreemde collectie van exotische gebruiksvoorwerpen, buitgemaakte wapens, geschonken sieraden en sacrale objecten, die wetenschappelijk geïnclassificeerd en als kunstobject tentoongesteld tot onvervreemdbaar Nederlands erfgoed zijn gemaakt.⁷⁵

Maar vandaag de dag is ditzelfde erfgoed een ongemakkelijk bezit geworden. Het Amsterdamse Tropenmuseum ondergaat sinds enige jaren een museale metamorfose. Legêne zelf geeft leiding aan de nieuwe semi-permanente tentoonstelling *Oostwaarts*, die wil uitdiepen hoe het koloniale zich in de Nederlandse geschiedenis heeft gedrongen. Wie het museum betreedt stuit op de eerste omloop rond de imponerende *hall* op enige halfronde glascilinders met levensechte wasfiguren, naar het voorbeeld van de vroegere Wereldtentoonstellingen. Alleen draait dit Koloniaal Theater

niet meer om verre volkeren maar om *onze* voorouders. Een interactieve stem vertelt over de levens van de uitgebeelde koloniale, elk voorzien van één vervreemdende glazen ledemaat.⁷⁶ Evenals in de wereld van het ecomuseum is het museale verhaal van deze semioforen die van hun hybride sociale biografie geworden. Na Nieuw-Zeelands Nationaal Museum, of het bekende National Maritime Museum in het Engelse Greenwich, heeft dus ook het Tropenmuseum het expo-model ontdekt om de multiculturele gelaagdheid van onze nationale identiteit voor het voetlicht te brengen.⁷⁷

In de eenentwintigste eeuw heeft elk museum een herinneringsfunctie. Het Tropenmuseum is dan ook niet de enige museale instelling die zich transformeert tot identiteitsmuseum. Steeds meer wordt men zich in museumland bewust van de problematische status van het eigen kunstbezit. Internationale organisaties als UNESCO bepleiten al jaren de teruggave van cultureel erfgoed uit westerse musea, 'to enable a people to recover part of its memory and identity'.⁷⁸ Want ook de derde-wereldlanden hebben Eriksons verband tussen geheugen en identiteit ontdekt. En *hun* identiteitspolitiek strookt allerm minst met de westerse geheugenfunctie. Veel koloniaal erfgoed is verplaatst naar westerse musea of 'ontvreemd' door westerse betekenisgeving. Vele sites worden als 'contested space' geclaimd door meerdere bevolkingsgroepen, door gelovigen en toeristen, door nationalist en universalisten, en door musea en 'ontferde' erfgenamen. Ashworth heeft in dit verband gesproken van 'heritage dissonance'.⁷⁹ En vele van deze dissonanties staan inmiddels hoog op de internationale politieke en academische agenda.⁸⁰

In het licht van een aanzwellend koor van morele claims op de restitutie van verloren erfgoed staan westerse overheden en musea voor een keuze tussen identiteit en universalisme. Terwijl koloniale musea zich steeds meer tot het multiculturalisme bekennen, rechtvaardigen de grote internationale kunstmusea het behoud van hun collecties vanuit een postmoderne zelfverkozen beschavingsmissie. Dit is de strekking van de *Declaration on the Importance and Value of the Universal Museum* van 2002, waarin acht museumdirecteuren zich in politiekcorrecte bewoordingen keren tegen zowel de illegale kunsthandel als tegen de bedreiging van hun collectie door de restitutiekwestie. Want de objecten die in het verleden naar andere maatstaven en normen zijn verworven zouden een onvervreemdbaar deel van de eigen musea zijn geworden 'and by extension part of the heritage of the nations which houses them'.⁸¹ Zo worden uit naam van het werelderfgoed de nationalistische claims van anderen afgewezen. Musea fungeren immers in de erfgoedcultus als nieuwe in situ bestemmingen. En betwiste bezittingen, zoals de Elgin Marbles, ontleen hun *museale* identiteit bijgevolg aan hun vermeende betekenis 'as icons of civilisation'.⁸²

Wat begon met de restauratie van gestolen kunstwerken en de redding van oude landschappen en binnensteden heeft dus letterlijk universele proporties aangenomen. Met de in 1972 door UNESCO opgestelde Overeenkomst voor het Werelderfgoed strekt het reddingsvertoog zich tot alle door rampen en oorlogen bedreigde cultuurhistorische en natuurlijke erfgoed van de mensheid uit. De geschiedenis van dit verdrag gaat terug tot een internationale reddingsactie tussen 1959 en 1968 van de 3000 jaar oude Egyptische tempels van Aboe Simbel. Toen het voortbestaan hiervan

in gevaar kwam door de Russische aanleg van de Aswandam werd op initiatief van UNESCO door westerse landen, waaronder Nederland, het hele complex uit de rots gezaagd, gedemonteerd en vijfenzestig meter hoger als erfgoedsite weer opgebouwd. In het Oudheidkundig museum van Leiden bevindt zich nog als geschenk van de Egyptische overheid een tempeltje uit dit complex. Dit alarmerende succesverhaal kan echter niet verhelen dat eveneens onder UNESCO-supervisie vergelijkbare, onthechte objecten elders juist door 'landen van herkomst' worden teruggeëist. Zo confronteren zeer verschillende, cultuurpolitieke vertogen ons met onbeantwoorde én voor de betrokkenen vaak ongewenste vragen over authenticiteit en identiteit. In de erfgoedwereld blijft immers niets van het oorspronkelijke aan zichzelf gelijk.

Voor de een belichaamt cultureel erfgoed de universele waarden van gecanoniseerde kunstwerken, voor de ander de superioriteit van de eigen groep, en voor weer een ander de spraakmakende redding van bedreigde cultuurgoederen. Erfgoed is daarom meer dan alleen een zaak van musea en monumentenzorg; het is een culturele productiewijze. Onder druk van de markt veranderen museale en wetenschappelijke instellingen in erfgoedhuizen en themaparken terwijl historische steden en landschappen musealiseren tot toeristische bestemmingen. Wetenschappers zien hun opvattingen met ongekende snelheid vertaald in nieuw beleid. Deze doorbraak uit de ivoren toren roept echter eveneens nieuwe vragen op over academische ethiek, kritiek en autonomie, die, naar mijn mening, eveneens tot het domein van de nieuwe erfgoedstudies behoren.

In dit boek wordt in deze spiegeldebatten geen partij gekozen, maar vanuit een constructivistisch perspectief nieuw licht op de achtergronden en tegenstrijdigheden van de interpretatie en beleving van erfgoed geworpen. Erfgoed, toerisme en identiteit staan in een even spanningsvolle als onlosmakelijke samenhang. Op het moment dat iets toeristisch wordt beschouwd ontstaat een onomkeerbaar proces van dynastieke, nationale en universele toe-eigening. Een cultureel centrum eigent zich een periferie toe. En de periferie begint de waarden van het centrum te onderkennen. Dingen waaraan voordien geen waarde werd toegekend worden nationale iconen door verlies of bedreiging. Het conflict tussen de periferie en het centrum draait om deze identiteitspolitiek. De museale installatie vormt het performatief decor, het theater van herinneringen, waarin als het ware steeds opnieuw de erfenis van verdwijnculturen en 'dode' beschavingen wordt opgevoerd. Waarom wij zo bezeten zijn van vroeger? Dat is uiteraard een vraag die hier niet kan worden beantwoord.

Noten

- 1 David Lowenthal, *The Heritage Crusade and the Spoils of History* (London-New York, 1997, 2e ed.), covertekst.
- 2 Vgl. voor beide benaderingen Ed Jonker, 'Historische cultuur in Nederland', in: Ineke Strouken en Albert van der Zeijden (red.), *Het verhaal achter het erfgoed. Regionale geschie-*

- denis en volkscultuur als bindmiddel (Utrecht, 2001), 29-36, en Robert Shannan Peckham, 'Introduction: The Politics of Heritage and Public Culture', in: Ibid. (ed.), *Rethinking Heritage. Cultures and Politics in Europe* (Londen-New York, 2003), 1-16.
- 3 Zie voor deze inherente botsing van universalisme en essentialisme ook mijn inleiding tot R. van der Laarse, W. Melching en A. Labrie (red.), *De Hang naar zuiverheid. De moderne cultuur van Europa* (Amsterdam, 1998), en vergelijk Louis Dupré, *The Enlightenment and the Intellectual Foundation of Modern Culture* (New Haven etc., 2004) en Arnold Heumakers, 'Tegenlicht. Kruiddampen vertroebelen het debat over het Westen', *NRC Handelsblad*, 11-2-2005.
 - 4 David Lowenthal's *The Past is a Foreign Country* (Cambridge, 1985), met name Ch. 6, 'Changing the Past', en Sarah Benson, 'Reproduction, Fragmentation, and Collection: Rome and the Origin of Souvenirs', in: D. Medina Lasansky en Brian McLaren (eds.), *Architecture and Tourism. Perception, Performance and Place* (Oxford/New York, 2004), 15-36. De overgang naar de negentiende-eeuw wordt belicht in de tentoonstellingscatalogus *Spiegel van het Geheugen. De Fotografische Verbeelding van de Oudheid in de 19e Eeuw* (Allard Piersonmuseum, Amsterdam 24 juni-25 september 2005). Voor meer aandacht voor deze visuele reproducering pleit Bram Kempers, *Beeldcultuur: de permanente dynamiek tussen kunst, erfgoed en media* (NOW/OKW-voorjaarslezing, Amsterdam, 20 mei 2002).
 - 5 Zie voor deze 'rethoric of waking, winning and saving', Susan A. Crane, *Collecting and Historical Consciousness in Early Nineteenth-Century Germany* (Ithaca-Londen, 2000).
 - 6 Vgl. Ann Bermingham, *Landscape and Ideology. The English Rustic Tradition, 1740-1860* (Londen, 1987), Stephen Daniels, 'The political iconography of woodland in later Georgian England', in: Denis Cosgrove en Stephen Daniels (eds.), *The Iconography of Landscape. Essays on the symbolic representation, design and use of past environments* (Cambridge, 1988), 43-82, en Ian D. White, *Landscape and History since 1500* (Londen, 2002), Ch. 3: 'Enlightenment, Picturesque and Romantic Landscapes', 70-121.
 - 7 Zie voor deze negentiende-eeuwse 'memory boom', Stephane Gerson, *The Pride of Place. Local Memories and Political Culture in Nineteenth-Century France* (Ithaca, 2003).
 - 8 Ad de Jong, *De dirigenten van de herinnering. Musealisering en nationalisering van de volkscultuur in Nederland 1815-1940* (Nijmegen, 2001). Zie ook Maria Grever, 'Visualisering en collectieve herinneringen. 'Volendams meisje' als icoon van de nationale identiteit', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 117 (2004) 2, 207-29, en Jan, Jan jr. en Bas Blokker, *Het vooroudergevoel. De vaderlandse geschiedenis, met schoolplaten van J.H. Isings* (Amsterdam, 2005).
 - 9 Zie ook Trevor R. Pringle, 'The privation of history: Landseer, Victoria and the Highland myth', in: Cosgrove en Daniels, *Iconography of Landscape*, 142-61. Niet toevallig staan de 'uitvinding' van de Schotse kilt en het Engelse koningshuis centraal in de twee sleutelbijdragen van respectievelijk Hugh Trevor-Roper en David Cannadine aan Eric Hobsbawm and Terence Ranger (eds.), *The Invention of Tradition* (Cambridge etc., 1984).
 - 10 Franco Moretti, *Atlas of the European Novel 1800-1900* (Londen-New York, 1998), 45. Een notie ook hier ontleend aan het werk van Scott.
 - 11 G.J. Ashworth en J.E. Tunbridge, *The Tourist-Historic City* (Londen-New York, 1990), 84.
 - 12 Vgl. Willem van den Toorn, *Leesbaar landschap* (Amsterdam, 1998) en de interviews met hem en anderen, in: Koos Neuvel (red.), *De uniformering voorbij. Een nieuwe romantiek van stad en land* (Zoetermeer, 2002).
 - 13 Brian Graham, 'The Past in Europe's Present: diversity, identity and the construction of place', in: B. Graham (ed.), *Modern Europe. Place, Culture and Identity* (Londen etc., 1998), 19-49.

- 14 Stephen Daniels en Denis Cosgrove, 'Introduction: iconography and landscape', in: Cosgrove en Daniels, *Iconography of Landscape*, 1-10; David Lowenthal, 'Landscape as Heritage. National Scenes and Global Changes', in: J.M. Fladmark (ed.), *Heritage: Conservation, Interpretation and Enterprise* (Oxford, 1993/2000), 3-16.
- 15 Zie hiervoor ook Aart de Vries, 'Op zoek naar de verloren tijd. Van replica tot fake', *Bulletin KNOB*, 101 (2002), 163-70, en vergelijk voor de genoemde voorbeelden Rudy Koshar, *From Monuments to Traces. Artifacts of German Memory 1870-1990* (Berkeley-Los Angeles-London, 2000), 143 vlg.
- 16 Vgl. Wim Denslagen, *Romantisch modernisme. Nostalgie in de monumentenzorg* (Amsterdam, 2004) en Fons Asselbergs, *Niets is zo veranderlijk als een monument* (Inaugurele rede, Nijmegen, 2000), en Mayke Haaksman, 'De restauraties van Jan de Meijer en A.A. Kok', *Bulletin KNOB*, 104 (2005), 10-21.
- 17 Dean MacCannell, *The Tourist. A New Theory of the Leisure Class* (London, 1976/1999), Ch. 5, 91-108.
- 18 Zie voor de natuurontwikkelingsideologie Frans Vera's *Metaforen voor de wildernis: eik, hazelaar, rund en paard* (diss. Wageningen; Den Haag, 1997). Historisch onderzoek wijst echter op de recente oorsprong van het 'oeroude' natuurlandschap: Theo Spek, *Het Drentse esdorpenlandschap: een historisch-geografische studie* (diss. Wageningen, Utrecht, 2 dln., 2004).
- 19 Carl Barks, 'Het land van de dwergindianen' in Walt Disney's *Donald Duck als milieu-beschermer* (Antwerpen, 2001, 1e dr. 1975, nr. 106).
- 20 William Cronon, 'The Trouble with Wilderness; or, Getting Back to the Wrong Nature', in William Cronon (ed.), *Uncommon Ground. Rethinking the Human Place in Nature* (New York-London, 1996), 69-90. Zie ook Karen Wonders, *Habitat dioramas. Illusions of Wilderness in Museums of Natural History* (Uppsala, 1993).
- 21 Theo Beckers, 'Het landschap als kijkdoos', in: Jan Kolen en Ton Lemaire (red.), *Landschap in meervoud. Perspectieven op het Nederlandse landschap in de 20ste/21ste eeuw* (Utrecht, 1999), 235-50, en Jan Kolen en Jos Bazelmans, 'Een vreemd land. Over de geschiedenis en vormgeving van het landschap', in: Janny Rodermond (red.), *Geschiedenis en Ontwerp* (Rotterdam, 2004), 9-26.
- 22 Zie ook John B. Thompson, *The Media and Modernity. A Social Theory of the Media* (Cambridge, 1995), Ch. 6: 'The Re-mooring of Tradition', 179-206.
- 23 Vgl. Monica Rosnicoff de Gorgas, 'Reality as illusion: the historic houses that become museums', *Museum International*, vol. 53 (Paris, 2002), nr.2, 10-15, en Gerard Rooijakkers, Anneke van Lierop, Renate de Wijer (red.), *De musealisering van het platteland. De historie van een Brabants boerenhuis* (Nijmegen, 2002).
- 24 Denis Cosgrove, 'Heritage and History: A Venetian Geography Lesson', in: Peckham, *Rethinking Heritage*, 113-23.
- 25 Maarten Haijer en Arnold Reijndorp, 'Heritage Discourse and Public Space', in: Léon Deben, Willem Salet en Marie-Thérèse van Thoor (eds.), *Cultural Heritage and the Future of the Historic Inner City* (Amsterdam, 2004), 43-53.
- 26 Vgl. Peter van Mensch, 'Tussen narratieve detaillering en authenticiteit. Dilemma's van een contextgeoriënteerde ethiek', in: *Interieurs Belicht. Jaarboek Rijksdienst voor de Monumentenzorg* (Zwolle-Zeist, 2001), 46-55; Carol Duncan, *Civilizing Rituals. Inside Public Art Museums* (London-New York, 1995); Wolfgang Ernst, 'Archi(ve)textures of Museology', in: Susan A. Crane, *Museums and Memory* (Stanford, 2000), 17-34, en Julia Noordegraaf, *Strategies of Display. Museum Presentations in Nineteenth- and Twentieth-Century Visual Culture* (Rotterdam, 2004).

- 27 Igor Kopytoff, 'The cultural biography of things: commodization as process', in: A. Appadurai (red.), *The Social Life of Things* (Cambridge, 1986), 64-91.
- 28 Krzysztof Pomian, *De oorsprong van het museum. Over het verzamelen* (Heerlen, 1990, oorspr. *Collectioneurs, amateurs et curieux. Paris, Venice, XVI-XVIIIe siècles* (Paris 1986).
- 29 Zie voorts Ellinoor Bergvelt, *Pantheon der Gouden Eeuw. Van Nationale Konst-Gallerij tot Rijksmuseum van Schilderijen* (1798-1896) (Zwolle, 1998) en Bram Kempers, 'Vermogend en toch matig. Vijf eeuwen kunst van Oranje', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 16 (1989) 2, 71-107.
- 30 Hendrik Henrichs, 'Een zichtbaar verleden? Historische musea in een visuele cultuur', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 2004 (117) 2, 234-5.
- 31 Ad de Jong, 'Het Fries genootschap als koploper in museaal besef. Negentiende-eeuwse initiatieven tot musealisering van de volkscultuur in Friesland', *Fryslân*, 8 (2003) 2/3, 8-17. De Hindelooper kamer kreeg in 1923 een vaste opstelling in het Nederlands Openluchtmuseum te Arnhem, en combineerde een andere Hollandse uitvinding, die van de 'stijlkamer' (zoals ook door de architect Cuypers toegepast in de historische afdeling van Rijksmuseum) met de 'authentieke' museumdorp-presentatie van het invloedrijke Zweedse volkenkundig museum Skansen.
- 32 J. Huizinga, 'Het historisch museum' (1920); geciteerd in Jo Tollebeek, *De toga van Fruin. Denken over geschiedenis in Nederland sinds 1860* (Amsterdam, 1990), 213-4. Huizinga keerde zich met deze beleving tegen de 'doctrinaire kunsthoochmoed' van de esthetische richting onder F. Schmidt-Degener in het Amsterdamse Rijksmuseum.
- 33 Donald Preziosi, 'The Museum of What You Shall Have Been', in: Peckham, *Rethinking Heritage*, 169-81.
- 34 Freeman Tilden, *Interpreting Our Heritage. Principles and Practices for Visitor Services in Parks, Museums, and Historic Places* (Chapel Hill, 3e dr. 1977, oorspr. 1957). Een stedelijke toepassing van deze benadering bood Arthur Percival *Understanding our Surroundings: a Manual of Urban Interpretation* (London, 1979).
- 35 Gerard Rooijakkers, 'Mythisch landschap: verhalen en rituelen als culturele biografie van een regio', in: Lemaire, *Landschap in meervoud*, 301-26; Gerard Rooijakkers; Pieter Mols, 'Over-leven. Mensen in de Kempen. Van cultuurhistorisch museum naar identiteits-fabriek', *Jaarboek Openluchtmuseum* (Arnhem 1999), en Peter Meurkens, 'De Noord-Brabantse Identiteitsfabriek Zuid-Oost in de praktijk', *Mores*, 4 (2003) 1, 8-11.
- 36 Barbara Kirshenblatt-Kimblett, 'The Museum as Catalyst', Keynote adres, Museums 2000: *Confirmation or Challenge*, organized by ICOM Sweden, Vadstena, Sept 29, 2000.
- 37 Wim van Krimpen, geciteerd uit een interview in *Elseviers Weekblad* bij Janneke Wesseling, 'Het failliet van de Nederlandse musea', *NRC Handelsblad*, 12-4-2002.
- 38 Vanessa R. Schwartz, *Spectacular Realities. Early Mass-Culture in Fin-de-Siècle Paris* (Berkeley, 1998); M. Christine Beyer, *The City of Collective Memory. Its Historical Imagery and Architectural Entertainments* (Cambridge, Mass./London, 1994/2001); Claudia Bell en John Lyall, *The Accelerated Sublime. Landscape, Tourism, and Identity* (Westport, Conn., 2002)
- 39 Barbara Kirshenblatt-Gimblett, *Destination Culture. Tourism, Museums and Heritage* (Berkeley etc., 1998), 18-23.
- 40 John Urry, *The Tourist Gaze. Second Edition* (London etc., 2002, oorspr. 1990), Idem, *Consuming Places* (London, 1995), en G.J. Ashworth, 'The conserved European city as a cultural symbol: the meaning of the text', in Graham, *Modern Europe*, 261-86.
- 41 Jean Baudrillard, *Simulacres et simulation* (Paris, 1981). Baudrillard reserveert de term Disneyficering voor Amerika-kopieën van Europa's klassieke erfgoed ('simulations').

- 42 Robert Venturi, *Learning from Las Vegas* (Cambridge, 1972); John Hannigan, *Fantasy City. Pleasure and Profit in the Postmodern Metropolis* (London, 1998); Michael Sorkin, *Variations on a Theme Park. The New American City and the End of Public Space* (New York, 1992); Tracy Metz, *Pret! Leisure en Landschap* (Rotterdam, 2002), 279-82.
- 43 Richard Prentice, 'Experiential Cultural Tourism: Museums & the Marketing of the New Romanticism of Evoked Authenticity', *Museum Management and Curatorship*, 19 (2001) 1, 5-26.
- 44 'Disneyland Amsterdam', *de Volkskrant*, 26-1-2002. Van Driel voegt eraan toe: 'Disneyficering is de redding voor kleine ondernemers.'
- 45 Pierre Nora (red.), *Les lieux des mémoires* (Paris, 1984-1992).
- 46 Patrick Wright, *On living in an Old Country. The National Past in Contemporary Britain* (London, 1985); Julian Barnes, *England, England* (London, 1998).
- 47 Robert Hewison, *The Heritage Industry. Britain in a Climate of Decline* (London, 1987), Introduction. Dit citaat is in 1996 doorgedrongen tot de Columbia World of Quotations.
- 48 Met dit citaat begint Robert Hewison's documentaire *Up North 4: The Heritage Business* (BBC, 16-03-1988). Het thema is het scherpst bekritiseerd in de aflevering *Past for Sale: the Heritage Business* (BBC, 11-10-1989).
- 49 David Lowenthal, 'Nostalgia tells it like it wasn't', in Chr. Shaw en M. Chase (eds.), *The Imagined Past. History and Nostalgia* (Manchester, 1989), 18-32.
- 50 David Lowenthal, 'Fabricating Heritage' (Inaugural Heritage Lecture, St. Mary's University, Strawberry Hill, Twickenham, 7-12-1995), *History & Memory*, 10 (1998) 1, 1-16, en Tracy Metz, 'Zelfgemaakt verleden. Gesprek met erfgoedhistoricus David Lowenthal', *NRC Handelsblad*, 6-12-2002.
- 51 Vgl. Jonathan Arac, 'The Struggle for the Cultural Heritage: Christina Stead Refunctions Charles Dickens and Mark Twain', in H. Aram Veaser (ed.), *The New Historicism* (London-New York, 1989), 116, 127.
- 52 Zie ook Dario Gamboni, *The Destruction of Art. Iconoclasm and Vandalism since the French Revolution* (London, 1997).
- 53 Frans Grijzenhout, *Cultureel erfgoed in revolutie en restauratie* (inaugurele rede, Amsterdam, 2004).
- 54 Zie voor een analyse van dit reddingsvertoog ook Herman Roodenburg, 'Ideologie en volkscultuur: het internationale debat', in T. Dekker, H. Roodenburg en G. Rooijakkers (red.), *Volkscultuur. Inleiding in de Nederlandse etnologie* (Nijmegen, 2000), 66-109.
- 55 Dario Gamboni, 'World Heritage: Shield or Target?', *Getty Conservation Institute Newsletter*, 16 (2001) 2, 5-11.
- 56 Vgl. Michael Thompson, *Rubbish Theory. The Creation and Destruction of Value* (Oxford, 1979).
- 57 Koos van Zomeren, *De bewoonde wereld. Een bloemlezing uit ons landschap* (Amsterdam, 1998) en Jaap Dirkmaat, *Nederland weer mooi. Op weg naar een natuurrijk en idyllisch landschap* (Den Haag, 2005).
- 58 D.C. Meijer jr. en J. Veth, *Stedenschennis. Naar aanleiding van de Reguliersgracht-kwestie* (Amsterdam, 1901) en G. Brinkgreve e.a., *Alarm in Amsterdam of het lot der oude binnensteden* (Amsterdam-Brussel, 1956).
- 59 Vgl. Rudy J. Koshar, 'Building Pasts: Historic Preservation and Identity in Twentieth-Century Germany', in John R. Gillis (ed.), *Commemorations. The Politics of National Identity* (Princeton, NJ, 1994), 215-38.
- 60 Vgl. R.A.M. Aerts en W.E. Krul, 'Van hoge beschaving naar brede cultuur, 1780-1940' en Aerts, 'Cultuur zonder beschaving: over het gebruik van cultuur sinds de Tweede Wereld-

- oorlog', in Pim den Boer (red.), *Beschaving. Een geschiedenis van de begrippen hoofsheid, heusheid, beschaving en cultuur* (Amsterdam, 2001), 213-54, 287-318.
- 61 Vgl. Kees Ribbens, *Een eigentijds verleden. Alledaagse historische cultuur in Nederland 1945-2000* (Hilversum, 2002).
- 62 Zie *Nota Belvedere. Beleidsnota over de relatie cultuurhistorie en ruimtelijke inrichting* (Den Haag, 1999); J.H.F. Bloemers, 'Het nwo-Stimuleringsprogramma 'Bodemarchief in Behoud en Ontwikkeling' en de conceptuele studies. Een strategische handreiking voor onderzoek, beleid en uitvoering', in T. Bloemers (red.), *Bodemarchief in Behoud en Ontwikkeling* (Den Haag, 2001), 1-6.
- 63 M. Hidding, J. Kolen en Th. Spek, 'De biografie van het landschap. Ontwerp voor een inter- en multidisciplinaire benadering van de landschapsgeschiedenis en het cultuurhistorisch erfgoed', in Idem, *Bodemarchief*, 7-110, en Jan Kolen, *De biografie van het landschap. Drie essays over landschap, geschiedenis en erfgoed* (dissertatie vu, 2005).
- 64 Zie voor enige kritische reflecties op de Malta-contractarcheologie, Theo Toeboosch, *Grondwerk. 200 Jaar archeologie in Nederland* (Amsterdam, 2003), 185-202; Frans Theuws en Ronald van Raak, 'Archeoloog dreigt loodgieter te worden', *NRC Handelsblad*, 7-9-2004; Friederike de Raat, 'Archeologie is big business op de bouwplaats', *NRC Handelsblad*, 2-7-2004.
- 65 Vergelijk de scherpe kritiek op het biografieconcept van de Belvederenota bij Anton Schuurman, 'Ruimte en geschiedenis – een noodzakelijk debat', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 118 (2005), 2, 247-51.
- 66 Geciteerd uit Walter Benjamin, *Maar een storm waait uit het paradijs. Filosofische essays over taal en geschiedenis* (Nijmegen, 1996), 145-6. dat meer met Benjamins bedoeling overeenstemt.
- 67 Vergelijk Wieteke van Zeil, 'Hang Rembrandt naast Carravagio. Hoogleraar Henk van Os vindt dat de kunstgeschiedenis nog altijd te nationalistisch is', *de Volkskrant*, 2-2-2004.
- 68 Rob van der Laarse in gesprek met Charlotte van Rappard, 'Erfgoed: het grootste containerbegrip van deze tijd', in Alex de Vries (red.), *Underground Theory II: Cultureel Goed!* (Arnhem, 2004), 26-42.
- 69 Wieteke van Zeil, 'Dit doek verbéeldt onze historie', *de Volkskrant*, 20-8-2004.
- 70 Neil MacGregor, 'Preface', in John Mack, *The Museum of the Mind: Art and Memory in World Cultures*, (catalogus British Museum, London).
- 71 Erik H. Erikson, *Identity and the Life Cycle. Selected Papers* (New York, 1959). Zie voorts John R. Gillis, 'Memory and Identity. The History of a Relationship', en Richard Handler, 'Is 'Identity' a Useful Concept?', beide in Gillis, *Commemorations*, resp. 3-24 en 27-40.
- 72 Zie voor enige recente voorbeelden J. Wolschke-Bulmahn, 'Teutonic' Landscape Heritage: The Search for National Identity in Early-twentieth-century German Landscape Design', in: Peckham, *Rethinking Heritage*, 139-54; Martijn Eickhoff, *De oorsprong van het 'eigene'. Nederlands vroegste verleden, archeologie en nationaal-socialisme* (Amsterdam, 2003), en de bijdragen in M. Eickhoff, Barbara Henkes en Frank van Vree (red.), *Volkseigen. Ras, cultuur en wetenschap in Nederland 1900-1950. Elfde Jaarboek Oorlogsdocumentatie van het NIOD* (Zutphen, 2000) en B. Henkes en Ad Knotter (red.), *De Westforschung en Nederland. Themanummer Tijdschrift voor Geschiedenis* 118 (2005) 2.
- 73 Zie Ruth Ellen Gruber, *Virtually Jewish. Reinventing Jewish Culture in Europe* (Berkeley-Los Angeles-London, 2002), 183-8.
- 74 Vgl. David Lowenthal, 'Identity, Heritage, and History', in Gillis, *Commemorations*, 40-57, p. 47.

- 75 Zie ook Susan Leg  ne, 'De mythe van een etnisch homogene nationale identiteit. Kanttekeningen bij de verwerking van het koloniale verleden in de Nederlandse geschiedenis', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 116 (2003) 4, 553-60.
- 76 Enkele beelden stonden zelfs in 1938 op de tentoonstelling *De Symbolische Troon* op dezelfde locatie rond de lege troon van de jubilerende vorstin Wilhelmina als representanten van haar Indische onderdanen; 'Oostwaarts', *CultuurArchief.nl*, www.absofacts.2.com/cultuurarchief/data/030200oostwaarts.htm.
- 77 James Duncan, 'Representing Empire at the National Maritime Museum', in Peckham, *Rethinking Heritage*, 17-28.
- 78 Amadou-Mahter M'Bow, 'A Plea for the Return of an Irreplaceable Cultural Heritage to Those Who Created It', *Museum*, 31 (1979) 1, 58.
- 79 Tunbridge, T.E. & G.J. Ashworth, *Dissonant Heritage. Management of the Past as a Resource in Conflict* (Wiley, Chisester 1996). Zie voor een museale benadering van dit betwiste karakter van een site: Barbara Bender, *Stonehenge: Making Space* (Oxford, 1998).
- 80 Elazar Barkan, *The Guilt of Nations. Restitution and Negotiating Historical Injustices* (New York, 2000), en Claire L. Lyons, 'Objects and Identities: Claiming and Reclaiming the Past', in: Elazar Barkan en Ronald Bush (eds.), *Claiming the Stones, Naming the Bones. Cultural Property and the Negotiation of National and Ethnic Identity* (Getty Issues and Debates: Los Angeles, 2002), 116-140, en vergelijk het Nederlandse vraagstuk van joodse kunst in nationaal bezit: Eelke Muller en Helen Schretlen, *Betwist bezit. De Stichting Nederlands Kunstbezit en de teruggave van roofoorkunst na 1945* (Zwolle, 2002).
- 81 Geciteerd bij Celestine Bohlen, 'Major Museums Affirm Right to Keep Long-Held Antiquities', www.nathpo.org/News/Sacred_Sites/News-Sacred_Sites36.htm.
- 82 Zie Timothy Webb, 'Appropriating the Stones: The 'Elgin Marbles' and English National Taste', in: Barkan en Bush, *Claiming the Bones*, 51-96, en Rob van der Laarse, 'Monoloog: Het universeel museum als identiteitsfabriek', *Simulacrum*, 12 (2004) 3, Themanummer *Identiteit*, 5-7.

Literatuur

- Aerts, R.A.M., 'Cultuur zonder beschaving: over het gebruik van cultuur sinds de Tweede Wereldoorlog', in: Boer, P. den (red.), *Beschaving. Een geschiedenis van de begrippen hoofsheid, heusheid, beschaving en cultuur*, Amsterdam, 2001, 213-54.
- Aerts, R.A.M., en Krul, W.E., 'Van hoge beschaving naar brede cultuur, 1780-1940', in: Den Boer, *Beschaving*, Amsterdam, 2001, 287-381.
- Arac, J., 'The Struggle for the Cultural Heritage: Christina Stead Refunctions Charles Dickens and Mark Twain', in: Veaser, H.A. (ed.), *The New Historicism*, London-New York, 1989, 116-31.
- Ashworth, G.J., 'The conserved European city as a cultural symbol: the meaning of the text', in: Graham, *Modern Europe*, 261-86.
- Ashworth, G.J., en Tunbridge, J.E., *The Tourist-Historic City*, London-New York, 1990.
- Asselbergs, F., *Niets is zo veranderlijk als een monument*, Inaugurele rede, Nijmegen, 2000.
- Barks, C., 'Het land van de dwergindianen', in: Disney, W., *Donald Duck als milieubeschermer*, Antwerpen, 2001.
- Barkan, E., *The Guilt of Nations. Restitution and Negotiating Historical Injustices*, New York, 2000.

- Barkan, E. en R. Bush (eds), *Claiming the Stones, Naming the Bones*. Getty Issues and Debates, Los Angeles, 2002.
- Barnes, J., *England, England*, London, 1998.
- Baudrillard, J., *Simulacres et simulation*, Paris, 1981.
- Beckers, T., 'Het landschap als kijkdoos', in: J. Kolen en T. Lemaire (red.), *Landschap in meervoud. Perspectieven op het Nederlandse landschap in de 20ste/21ste eeuw*, Utrecht, 1999, 235-50.
- Bell, C., en Lyall, J., *The Accelerated Sublime. Landscape, Tourism, and Identity*, Westport, Conn., 2002.
- Bender, B., *Stonehenge: Making Space*, Oxford, 1998.
- Benjamin, W., *Maar een storm waait uit het paradijs. Filosofische essays over taal en geschiedenis*, Nijmegen, 1996.
- Benson, S., 'Reproduction, Fragmentation, and Collection: Rome and the Origin of Souvenirs', in: Medina Lasansky, D., en McLaren, B. (eds.), *Architecture and Tourism. Perception, Performance and Place*, Oxford/New York, 2004, 15-36.
- Bergvelt, E., *Pantheon der Gouden Eeuw. Van Nationale Konst-Gallerij tot Rijksmuseum van Schilderijen (1798-1896)*, Zwolle, 1998.
- Bermingham, A., *Landscape and Ideology. The English Rustic Tradition, 1740-1860*, London, 1987.
- Beyer, M.C., *The City of Collective Memory. Its Historical Imagery and Architectural Entertainments*, Cambridge, Mass./London, 1994/2001.
- Bloemers, J.H.F., 'Bodemarchief in Behoud en Ontwikkeling' en 'Een strategische handreiking voor onderzoek, beleid en uitvoering', in: Bloemers, T. (red.), *Bodemarchief in Behoud en Ontwikkeling*, Den Haag, 2001, 1-16.
- Blokker, J., J. en B., *Het vooroudergevoel. De vaderlandse geschiedenis, met schoolplaten van J.H. Isings*, Amsterdam, 2005.
- Brinkgreve, G. (e.a.), *Alarm in Amsterdam of het lot der oude binnensteden*, Amsterdam-Brussel, 1956.
- Cosgrove, D., 'Heritage and History: A Venetian Geography Lesson', in: Peckham, *Rethinking Heritage*, 113-23.
- Crane, S.A., *Collecting and Historical Consciousness in Early Nineteenth-Century Germany*, Ithaca-London, 2000.
- Cronon, W., 'The Trouble with Wilderness; or, Getting Back to the Wrong Nature', in: Cronon, W. (ed.), *Uncommon Ground. Rethinking the Human Place in Nature*, New York-London, 1996, 69-90.
- Daniels, S., 'The political iconography of woodland in later Georgian England', in: Denis Cosgrove en Stephen Daniels (eds.), *The Iconography of Landscape. Essays on the symbolic representation, design and use of past environments*, Cambridge, 1988.
- Daniels, S., en Cosgrove, D., 'Introduction: iconography and landscape', in: Cosgrove en Daniels, *Iconography of Landscape*
- Denslagen, W., *Romantisch modernisme. Nostalgie in de monumentenzorg*, Amsterdam, 2004.
- Dirkmaat, J., *Nederland weer mooi. Op weg naar een natuurrijk en idyllisch landschap*, Den Haag, 2005.
- Duncan, C., *Civilizing Rituals. Inside Public Art Museums*, London-New York, 1995.
- Duncan, J., 'Representing Empire at the National Maritime Museum', in: Peckham, *Rethinking Heritage*, 17-28.
- Dupré, L., *The Enlightenment and the Intellectual Foundation of Modern Culture*, New Haven etc., 2004.

- Eickhoff, M., *De oorsprong van het 'eigene'. Nederlands vroegste verleden, archeologie en nationaal-socialisme*, Amsterdam, 2003.
- Eickhoff, M., Henkes, B., en Vree, F. van (red.), *Volkseigen. Ras, cultuur en wetenschap in Nederland 1900-1950. Elfde Jaarboek Oorlogsdocumentatie van het NIOD*, Zutphen, 2000.
- Erikson, E.H., *Identity and the Life Cycle. Selected Papers*, New York, 1959.
- Ernst, W., 'Archi(ve)textures of Museology', in: Crane, S.A., *Museums and Memory*, Stanford, 2000, 17-34.
- Gamboni, D., 'World Heritage: Shield or Target?', in: *Getty Conservation Institute Newsletter*, 16, 2001, 2, 5-II.
- Gamboni, D., *The Destruction of Art. Iconoclasm and Vandalism since the French Revolution*, London, 1997.
- Gerson, S., *The Pride of Place. Local Memories and Political Culture in Nineteenth-Century France*, Ithaca, 2003.
- Gillis, J.R. (ed.), *Commemorations: The politics of national identity*, Princeton, 1994.
- Gillis, J.R., 'Memory and Identity. The History of a Relationship', in: Gillis, *Commemorations*, 3-24.
- Graham, B., 'The Past in Europe's Present: diversity, identity and the construction of place', in: Graham, B. (ed.), *Modern Europe. Place, Culture and Identity*, London etc., 1998, 19-49.
- Grever, M., 'Visualisering en collectieve herinneringen. "Volendams meisje" als icoon van de nationale identiteit', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 117, 2004.
- Grijzenhout, F., *Cultureel erfgoed in revolutie en restauratie*, inaugurele rede, Amsterdam, 2004.
- Gruber, R.E., *Virtually Jewish. Reinventing Jewish Culture in Europe*, Berkeley-Los Angeles-London, 2002.
- Haaksman, M., 'De restauraties van Jan de Meijer en A.A. Kok', in: *Bulletin KNOB*, 104, 2005, 10-21.
- Haijer, M. en Reijndorp, A., 'Heritage Discourse and Public Space', in: Deben, L., Salet, W. en Thoor, M.T. van (eds.), *Cultural Heritage and the Future of the Historic Inner City*, Amsterdam, 2004, 43-53.
- Handler, R., 'Is "Identity" a Useful Concept?', in: Gillis, *Commemorations*, 27-40.
- Hannigan, J., *Fantasy City. Pleasure and Profit in the Postmodern Metropolis*, London, 1998.
- Henkes, B., Knotter, A. (red.), *De Westforschung en Nederland*. Themanummer *Tijdschrift voor Geschiedenis* 118, 2005.
- Henrichs, H., 'Een zichtbaar verleden? Historische musea in een visuele cultuur', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 117, 2004, 230-48.
- Heumakers, A., 'Tegenlicht. Kruiddampen vertroebelen het debat over het Westen', in: *NRC Handelsblad*, 11-2-2005.
- Hewison, R., *The Heritage Industry. Britain in a Climate of Decline*, London, 1987.
- Hidding, M., Kolen, J., en Spek, Th., 'De biografie van het landschap. Ontwerp voor een inter- en multidisciplinaire benadering van de landschapsgeschiedenis en het cultuurhistorisch erfgoed', in: Bloemers, T. (red.), *Bodemarchief in Behoud en Ontwikkeling*, Den Haag, 2001, 7-110.
- Huizinga, J., 'Het historisch museum', 1920, in: Tollebeek, J., *De toga van Fruin. Denken over geschiedenis in Nederland sinds 1860*, Amsterdam, 1990.
- Jong, A. de, 'Het Fries genootschap als koploper in museaal besef. Negentiende-eeuwse initiatieven tot musealisering van de volkscultuur in Friesland', in: *Fryslân*, 8, 2003, 8-17.

- Jong, A. de, *De dirigenten van de herinnering. Musealisering en nationalisering van de volkscultuur in Nederland 1815-1940*, Nijmegen, 2001.
- Jonker, E., 'Historische cultuur in Nederland', in: Strouken, I. en Zeijden, A., van der (red.), *Het verhaal achter het erfgoed. Regionale geschiedenis en volkscultuur als bindmiddel*, Utrecht, 2001, 29-36.
- Kempers, B., 'Beeldcultuur: de permanente dynamiek tussen kunst, erfgoed en media', NOW/OOKW-voorjaarslezing, Amsterdam, 20 mei 2002.
- Kempers, B., 'Vermogend en toch matig. Vijf eeuwen kunst van Oranje', in: *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 16, 1989, 2, 71-107.
- Kirshenblatt-Gimblett, B., *Destination Culture. Tourism, Museums and Heritage*, Berkeley etc., 1998.
- Kirshenblatt-Gimblett, B., 'The Museum as Catalyst', Keynote address, Museums 2000: *Confirmation or Challenge*, organized by ICOM Sweden, Vadstena, Sept 29, 2000.
- Kolen, J. en Bazelmans, J., 'Een vreemd land. Over de geschiedenis en vormgeving van het landschap', in: Rodermond, J. (red.), *Geschiedenis en Ontwerp*, Rotterdam, 2004, 9-26.
- Kolen, J., *De biografie van het landschap. Drie essays over landschap, geschiedenis en erfgoed*, dissertatie VU, Amsterdam, 2005.
- Kopytoff, I., 'The cultural biography of things: commodization as process', in: Appadurai, A. (red.), *The Social Life of Things*, Cambridge, 1986, 64-91.
- Kosher, R., 'Building Pasts: Historic Preservation and Identity in Twentieth-Century Germany', in: Gillis, J.R. (ed.), *Commemorations. The Politics of National Identity*, Princeton, NJ, 1994.
- Kosher, R., *From Monuments to Traces. Artifacts of German Memory 1870-1990*, Berkeley-Los Angeles-London, 2000, 215-38.
- Krimpen, W. van., 'Het failliet van de Nederlandse musea', *NRC Handelsblad*, in: *Elseviers Weekblad*, 12-4-2002.
- Laarse, R. van der, e.a., *De Hang naar zuiverheid. De moderne cultuur van Europa*, Amsterdam, 1998.
- Laarse, R. van der en Ch. van Rappard, 'Erfgoed: het grootste containerbegrip van deze tijd', in: Alex de Vries (red.), *Underground Theory II: Cultureel Goed!*, Arnhem, 2004, 26-42.
- Laarse, R. van der, 'Monoloog: Het universeel museum als identiteitsfabriek', *Simulacrum*, 12, 2004, 3, Themanummer *Identiteit*, 5-7.
- Legêne, S., 'De mythe van een etnisch homogene nationale identiteit. Kanttekeningen bij de verwerking van het koloniale verleden in de Nederlandse geschiedenis', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 116, 2003, 4, 553-60.
- Lowenthal, D., *The Past is a Foreign Country*, Cambridge, 1985.
- Lowenthal, D., 'Fabricating Heritage', Inaugural Heritage Lecture, St. Mary's University, Strawberry Hill, Twickenham, 7-12-1995, in: *History & Memory*, 10, 1998, 1, 1-16.
- Lowenthal, D., 'Identity, Heritage, and History', in: Gillis, *Commemorations*, 40-57.
- Lowenthal, D., 'Landscape as Heritage. National Scenes and Global Changes', in: Fladmark, J.M. (ed.), *Heritage: Conservation, Interpretation and Enterprise*, Oxford, 1993/2000, 3-16.
- Lowenthal, D., 'Nostalgia tells it like it wasn't', in: Shaw, C. en Chase, M. (eds.), *The Imagined Past. History and Nostalgia*, Manchester, 1989, 18-32.
- Lowenthal, D., *The Heritage Crusade and the Spoils of History*, London-New York, 1997, 2e ed.
- Lyons, C.L., 'Objects and Identities: Claiming and Reclaiming the Past', in: E. Barkan en R. Bush (eds.), *Claiming the Stones, Naming the Bones. Cultural Property and the Negotiation of National and Ethnic Identity*. Getty Issues and Debates, Los Angeles, 2002, 116-40.
- M'Bow, A.M., 'A Plea for the Return of an Irreplaceable Cultural Heritage to Those Who Created It', *Museum*, 31, 1979, 1.

- MacCannell, D., *The Tourist. A New Theory of the Leisure Class*, London, 1976/1999.
- MacGregor, N., 'Preface', in: John Mack, *The Museum of the Mind: Art and Memory in World Cultures*, catalogus British Museum, London, 2003.
- Meijer, D.C. jr., en Veth, J., *Stedenschennis. Naar aanleiding van de Reguliersgracht-kwestie*, Amsterdam, 1901.
- Mensch, P. van., 'Tussen narratieve detaillering en authenticiteit. Dilemma's van een context-georiënteerde ethiek', in: *Interieurs Belicht. Jaarboek Rijksdienst voor de Monumentenzorg*, Zwolle-Zeist, 2001, 46-55.
- Metz, T., 'Zelfgemaakt verleden. Gesprek met erfgoedhistoricus David Lowenthal', in: *NRC Handelsblad*, 6-12-2002.
- Metz, T., *Pret! Leisure en Landschap*, Rotterdam, 2002.
- Meurkens, P., 'De Noord-Brabantse Identiteitsfabriek Zuid-Oost in de praktijk', in: *Mores*, 4, 2003, 8-11.
- Moret, F., *Atlas of the European Novel 1800-1900*, London-New York, 1998.
- Muller, E., en Schretlen, H., *Betwist bezit. De Stichting Nederlands Kunstbezit en de teruggave van roofoorkunst na 1945*, Zwolle, 2002.
- Neuvel, K. (red.), *De uniformering voorbij. Een nieuwe romantiek van stad en land*, Zoetermeer, 2002.
- Noordgraaf, J., *Strategies of Display. Museum Presentations in Nineteenth- and Twentieth-Century Visual Culture*, Rotterdam, 2004.
- Nora, P. (red.), *Les lieux des mémoires*, Paris, 1984-1992.
- Peckham, R.S., 'Introduction: The Politics of Heritage and Public Culture', in: Ibid. (ed.), *Rethinking Heritage. Cultures and Politics in Europe*, Londen-New York, 2003, 1-16.
- Percival, A., *Understanding our Surroundings: a Manual of Urban Interpretation*, London, 1979.
- Pomian, K., *De oorsprong van het museum. Over het verzamelen*, Heerlen, 1990.
- Prentice, R., 'Experiential Cultural Tourism: Museums & the Marketing of the New Romanticism of Evoked Authenticity', in: *Museum Management and Curatorship*, 19, 2001, 2, 5-26.
- Preziosi, D., 'The Museum of What You Shall Have Been', in: Peckham, *Rethinking Heritage*, 169-81.
- Pringle, T.R., 'The privation of history: Landseer, Victoria and the Highland myth', in: Cosgrove en Daniels, *Iconography of Landscape*.
- Raat, F. de, 'Archeologie is big business op de bouwplaats', in: *NRC Handelsblad*, 2-7-2004.
- Ribbens, K., *Een eigentijds verleden. Alledaagse historische cultuur in Nederland 1945-2000*, Hilversum, 2002.
- Roodenburg, H., 'Ideologie en volkscultuur: het internationale debat', in: Dekker, T., Roodenburg, H. en Rooijackers, G. (red.), *Volkscultuur. Inleiding in de Nederlandse etnologie*, Nijmegen, 2000, 66-109.
- Rooijackers, G., Lierop, A. van, en Wijer, R. de. (red.), *De musealisering van het platteland. De historie van een Brabants boerenhuis*, Nijmegen, 2002.
- Rooijackers, G., 'Mythisch landschap: verhalen en rituelen als culturele biografie van een regio', in: Lemaire, *Landschap in meervoud*, 301-26.
- Rooijackers, G., en Mols, P., 'Over-leven. Mensen in de Kempen. Van cultuurhistorisch museum naar identiteitsfabriek', in: *Jaarboek Openluchtmuseum*, Arnhem, 1999.
- Rosnicoff de Gorgas, M., 'Reality as illusion: the historic houses that become museums', in: *Museum International*, Paris, 2002, 2, 10-15.
- Schuurman, A., 'Ruimte en geschiedenis – een noodzakelijk debat', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 118, 2005, 2, 247-51.

- Schwartz, V.R., *Spectacular Realities. Early Mass-Culture in Fin-de-Siècle Paris*, Berkeley, 1998.
- Sorkin, M., *Variations on a Theme Park. The New American City and the End of Public Space*, New York, 1992.
- Spek, T., *Het Drentse esdorpenlandschap: een historisch-geografische studie*, dissertatie Wageningen/Utrecht, 2004.
- Spiegel van het Geheugen. De Fotografische Verbeelding van de Oudheid in de 19e Eeuw*, Allard Piersonmuseum, Amsterdam, 24 juni-25 september 2005.
- Theuws, F., en Raak, R. van, 'Archeoloog dreigt loodgieter te worden', in: *NRC Handelsblad*, 7-9-2004.
- Thompson, J.B., *The Media and Modernity. A Social Theory of the Media*, Cambridge, 1995.
- Thompson, M., *Rubbish Theory. The Creation and Destruction of Value*, Oxford, 1979.
- Tilden, F., *Interpreting Our Heritage. Principles and Practices for Visitor Services in Parks, Museums, and Historic Places*, Chapel Hill, 3e dr. 1977.
- Toebosch, T., *Grondwerk. 200 Jaar archeologie in Nederland*, Amsterdam, 2003.
- Toorn, W. van den, *Leesbaar landschap*, Amsterdam, 1998.
- Trevor-Roper, H., en Cannadine, D., in: Hobsbawm, E. en Ranger, T. (eds.), *The Invention of Tradition*, Cambridge etc., 1984.
- Tunbridge, T.E. & G.J. Ashworth, *Dissonant Heritage. Management of the Past as a Resource in Conflict* (Wiley, Chisester 1996).
- Urry, J., *Consuming Places*, London, 1995.
- Urry, J., *The Tourist Gaze. Second Edition*, London etc., 2002.
- Venturi, R., *Learning from Las Vegas*, Cambridge, 1972.
- Vera, F., *Metaforen voor de wildernis: eik, hazelaar, rund en paard*, dissertatie Wageningen/Den Haag, 1997.
- Vries, A. de, 'Op zoek naar de verloren tijd. Van replica tot fake', in: *Bulletin KNOB*, 101, 2002, 163-70.
- Webb, T., 'Appropriating the Stones: The 'Elgin Marbles' and English National Taste', in: Barkan en Bush, *Claiming the Bones*, 51-96.
- White, I.D., *Landscape and History since 1500*, London, 2002.
- Wolschke-Bulmahn, J., 'Teutonic' Landscape Heritage: The Search for National Identity in Early-twentieth-century German Landscape Design', in: Peckham, *Rethinking Heritage*, 139-54.
- Wonders, K., *Habitat dioramas. Illusions of Wilderness in Museums of Natural History*, Uppsala, 1993.
- Wright, P., *On living in an Old Country. The National Past in Contemporary Britain*, London, 1985.
- Zeil, W. van, 'Dit doek verbéeldt onze historie', *de Volkskrant*, 20-8-2004.
- Zeil, W. van, 'Hang Rembrandt naast Carravagio. Hoogleraar Henk van Os vindt dat de kunstgeschiedenis nog altijd te nationalistisch is', in: *de Volkskrant*, 2-2-2004.
- Zomer, K. van, *De bewoonde wereld. Een bloemlezing uit ons landschap*, Amsterdam, 1998.